
BÖLÜM 1

ARDAHAN İLİNİN SOSYOEKONOMİK YAPI VE DURUM ANALİZİ

İkincil Veriler Üzerinden Analitik-Sosyolojik Bir Analiz

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş - Arş. Gör. Dr. Mustafa Caner Timur

“Jacques Ellul, ‘Söz, bizi zamana yerleştirir.’ der. Bu çıkarsama, modern zamanlarda epistemolojiyi, ontolojik açıdan var oluş sorunu- na karşı keskin bir reçete olarak sunma eylemidir. Zira günümüz dünyasının en önemli sorunlarından biri, rutinin kısılacında yer yer alışkanlıklara dönüşen davranışların içindeki nice değer kod- larının ve güzelliklerin yitip giden zenginliğidir. Ardahan ili, mo- dernleşme ve küreselleşmenin farksızlaştırdığı özgün değerlerin, zamanın ruhuna direnç gösterdiği güzide bir Anadolu toprağı- dır. Endüstriyel kapitalizmin risklerle donattığı yerkürede bozul- mamış, bereketli ve güvenilir bir sığınaktır.” (Kurtbaş, 2019: XV)

Giriş

Ardahan ili, sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri, somut ve so- yut değerleri, kadim tarihsel mirası, kültürel birikimi, ekonomik kaynakla- rıyla Türkiye’nin en gelişmiş illerinden biri olmaya muktedir olan güzide bir Anadolu şehridir. Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’ya açılan son noktası olan Ardahan; aynı zamanda Kafkaslardan, Rusya ve Çin’e kadar, bütün bir Asya’nın Avrupa’ya giriş ve geçit kapısıdır. Son zamanlarda dünya ekonomik pazarı; Avrupa’dan Asya’ya doğru kaydığından Ardahan’ın jeostratejik, jeo- ekonomik ve jeopolitik açıdan önemi her geçen gün artmaktadır. Bununla bir- likte ilin hava kalitesi, flora zenginliği, geniş platoları ve el değmemiş do- ğası; Ardahan’ı turistik, ekonomik ve ticari açıdan çok önemli potansiyeller barındıran cazibe noktasına dönüştürmektedir. Hâl böyleyken Ardahan,

Türkiye'nin en az gelişmiş ve kalkınmış illerinden biridir. Hatta Ardahan'ı konu edinen çalışmaların büyük bir çoğunluğu, özetle, Ardahan'ın ekonomik değere dönüşebilecek güçlü yanlarının gerçek potansiyelini yansıtmaktan çok uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela doğası, iklimi, coğrafyası bakımından güçlü varsıllara sahip olan Ardahan'ın turizm istatistikleri, ilin "turist fakiri" olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu tezatlığın birçok gerekçesi vardır. Ancak bu gerekçeler, siyasetçilerden bürokratlara, sivil toplum temsilcilerinden yerel halka kadar hemen hemen bütün toplumsal kesimlerle alakalı sorumluluk silsilesinin külli tezahüründen başka bir şey değildir. Bu konuda akademinin üstüne düşen görev; ilgili potansiyelleri, değer ve zenginliklerini gün yüzüne çıkarmak, sorunları tespit etmek, çözüm öneriler sunmak ve buradan vardığı analitik değerlendirmeleri işlenmek üzere üstün fikirlere dönüştürmektir. Bu çerçevede Ardahan'ı konu edinen çalışmalara göz gezdirildiğinde ekseriyetle bu yaklaşımların ilin belli yönlerini ele alan münferit değerlendirmelerden ibaret olduğu görülebilir. Mesela siyaset bilimi, tarih bilimi, iktisat bilimi, sosyoloji, edebiyat ve hülasa tüm disiplinler Ardahan'ı kendi perspektifinden incelemekte ve değerlendirmektedir. Bu durum, metaforik bir bağlamda körlerin fili tarifini andırmaktadır. Her disiplin kendi perspektifinden ilin belli yönlerini ele almakta ve değerlendirmektedir.

Bu çerçevede bu çalışmanın hedefi, bu münferit çalışmaların tek tek hedeflediği çıkarsamalardan hareketle ilin genel bir analizini yapmaktadır. Böylelikle çalışmanın amacı; farklı boyutlarıyla ili konu edinen analiz, yorum, araştırma, rapor gibi ikincil verilerden ve bilimsel literatürden hareketle Ardahan'ın ekonomik, ticari, sosyal, kültürel, siyasi ve beşerî açılarından yapı ve durumunun bütüncül ve ayrıntılı bir şekilde eleştirel, analitik analizini yapmaktır. Bununla birlikte elinizdeki çalışma asla konuyu bütün boyutlarıyla toparlama ve ili tüm yönleriyle ortaya koyma iddiasında değildir. Zira bir ilin yapı ve durum analizi; içerisinde sayısız değişkeni barındıran çok geniş çaplı bir serimlemeyi gerektirir ki hem kitap bölümünde bize ayrılan alan hem de disiplinlerarasılık hususu bunu mümkün kılmamaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın kapsamı, özellikle ilin ekonomik değere dönüşebilecek parametrelerini işleyerek genel bir perspektif, tanımlayıcı bir portre, açıklayıcı bir değerlendirme ortaya koyabilmektir.

Araştırmanın yöntemi, betimleyici analiz yöntemidir. İkincil verilerin kullanıldığı çalışmada eldeki bilgileri işlemek üzere ikincil çözümleme (sekonder analiz) tekniği kullanılmıştır. Özellikle TÜİK, bakanlıklar, SERKA gibi kamu kurumlarının ve akademisyen kimlikli araştırmacıların analizlerinin, yorumlarının, raporlarının ve araştırmalarının kullanıldığı verilerin güncel veriler olmasına azami dikkat edilmiştir. Kullanılan veriler, çalışma içinde bağlamına göre tasnif edilerek çalışmanın analitik bir değerlendirmeye hizmet etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. İlin ticaretinden ulaşımına, göç sorunundan gelir ve servetine kadar çoklu parametrenin kullanıldığı çalışmada bütüncül, sistematik ve külli bir değerlendirmeye varılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan ikincil kaynaklardan başlıcaları şunlardır: TÜİK tarafından 2016 yılında hazırlanan “İllerde Yaşam Endeksi verileri”; Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2017 yılında hazırlanan “İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE)” verileri, Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından 2018 yılında hazırlanan “İller Arası Rekabetçilik Endeksi” verileri, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2020 yılında hazırlanan “İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu” gibi verilerin yanı sıra TÜİK verileri, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları ve bilimsel literatür sözü edilen ikincil verilerden bazılarıdır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölümde* Ardahan ilinin gelişmişlik göstergeleri ve sorunları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. *İkinci bölümde* çalışmanın metodolojisine yer verilmiştir. *Üçüncü bölümde ise* ilin ekonomik, beşerî, siyasi ve fiziki yapı ve durum analizi yapılmıştır. Bu bölüm kendi içinde dört kısımdan oluşmaktadır. Bunlar; a) ticaret, gelir, servet, hayvancılık, arıcılık ve turizm parametrelerinden oluşan ilin *ekonomik-ticari yapı ve durum analizi*; b) nüfus, çalışma hayatı, sosyal yaşam, eğitim, sağlık ve göç parametrelerinden oluşan ilin *beşerî-sosyal yapı ve durum analizi*; c) sosyal yaşam, sosyal sermaye, güvenlik, sivil katılım ve sivil toplum parametrelerinden oluşan ilin *siyasi-kültürel yapı ve durum analizi* ile d) ulaşım, bütünleşik ağ, çevre, altyapı ve konut parametrelerinden oluşan ilin *fiziki ve donatsal yapı ve durum analizi*dir.

1. Ardahan İlinin Gelişmişlik Göstergeleri ve Sorun Analizi

Ardahan ili Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan bir serhat şehridir. 1992 yılında il statüsünü alan Ardahan'ın yüz ölçümü 5.576 km² olup ülke topraklarının %7'sini kaplamaktadır. Denizden yüksekliği 1829 m ve kara yolu ile denize uzaklığı 211 km olan ilin karasallık derecesi %47,5'tir (Tutar ve diğ. 2013: 4-5). İlin kuzeydoğusunda Gürcistan ve kısmen Ermenistan, kuzeyinde Acaristan Özerk Cumhuriyeti, güneyinde Kars, batısında Artvin ve güneybatısında da Erzurum illeri vardır. İlde faal olarak kullanılan biri Posof'ta Türkgözü Sınır Kapısı, diğeri Çıldır'da Aktaş Sınır Kapısı olmak üzere iki sınır kapısı vardır. Bu bağlamda il Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan son noktasıdır. Ardahan Türkiye'nin en önemli hayvancılık ve arıcılık merkezlerinden biridir. Ancak Ardahan ili ilgili yapılan çalışmalar; ilin potansiyellerini açığa çıkaramadığı, sosyal, kültürel, ekonomik ve ticari açıdan değerlerini işletemediği yönünde güçlü argümanlar ortaya koymaktadır. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalardan biri, en son 2017 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayımlanan İllerin ve Bölgelerin *Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE)* araştırmasıdır.

Tablo 1: İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması

Sıra	İl Adı	Skor	Kademe
1	İstanbul	4,051	1
2	Ankara	2,718	1
3	İzmir	1,926	1
67	Ardahan	-1,926	6
79	Muş	-1,704	6
80	Ağrı	-1,752	6
81	Şırnak	-1,788	6

Kaynak: SEGE, 2017

SEGE'nin yapıdığı illerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması sonuçlarına göre Ardahan ili 81 il içerisinde 67. sıradadır. Araştırma sonuçlarına göre ilk üç sırada İstanbul, Ankara ve İzmir illeri yer alırken son üç sırayı ise Muş, Ağrı ve Şırnak illeri almıştır. Ardahan ili ise -1,926 endeks değeri ile oldukça gerilerde yer almıştır. Nitekim kategori açısından Ardahan ili 67. sırada yer almasına rağmen son kategori olan altıncı kategoride değerlendirilmiştir.

Aynı araştırmanın “İlçelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Sege-2017” adlı kısmında Türkiye’deki 970 ilçe için gelişmişlik düzeyleri tespit edilmiştir. “Sıralama yapılırken ilçeler, altı farklı gelişmişlik kademesine göre değerlendirilmiştir. Birinci kademedede 56 ilçe, ikinci kademedede 173 ilçe, üçüncü kademedede 229 ilçe, dördüncü kademedede 205 ilçe, beşinci kademedede 197 ilçe ve altıncı kademedede ise 110 ilçe bulunmaktadır.” (SEGE, 2017: 25) Raporda en yüksek skoru 7,730 puan ile İstanbul ilinin Şişli ilçesi alırken en düşük puanı ise -1,604 puan ile Ağrı ilinin Tutak ilçesi almıştır. Bu noktada bakıldığında 970 ilçe arasında Ardahan’ın bazı ilçelerinin sonlarda yer aldığı görülmektedir.

Tablo 2: Ardahan İlçelerinin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralamaları

İlçe Adı	Genel Sıralama	İl İçindeki Sıralama	Skor	Kademe
Merkez	343	1	0,098	3
Posof	534	2	-0,291	4
Göle	852	3	-0,970	5
Çıldır	854	4	-0,971	5
Hanak	886	5	-1,094	6
Damal	904	6	-1,193	6

Kaynak: İlçelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Sege-2017

SEGE’nin ilçelerin *Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması* adlı çalışmasının sonuçlarına göre Ardahan merkez, Türkiye geneli sıralamasında 343. sırada, Posof 534. sırada, Göle 852 sırada, Çıldır 854. sırada, Hanak 886. sırada, Damal ise 904 sırada yer almıştır. Buna göre Ardahan’ın ilçelerinden Posof 4. kademedede, Göle ve Çıldır 5. kademedede, Hanak ve Damal 6. kademedede gösterilmiştir. Merkez ilçe ise genel sıralamada 343. olurken toplam 229 ilçenin yer aldığı 3. kademedede bulunmaktadır. Tablo 2’de dikkat çeken nokta, büyüklüğü, nüfusu göz önünde bulundurulduğunda Göle’nin daha üste olması beklenirken -0,291 skor değeriyile Posof’un ikinci sırada yer almasıdır.

Ardahan ilinin gelişmişlik düzeyi hakkında fikir veren başka bir çalışma ise Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanan *İller Arası Rekabetçilik Endeksi* adlı çalışmadır. 2012-2013 yılından 2016-2017 yılına kadar Türkiye’nin 81 ilinin rekabetçilik seviyelerini araştıran endeks, illerin performansının yıllar içinde nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koyması bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Tablo 3: 2016-2017 Dönemine Göre İller Arası Rekabetçilik Endeksi Değerleri ve Sıralaması

Sıralama	İller	2016-2017 Genel Endeks Değeri
1	İstanbul	69,13
2	Ankara	46,04
3	İzmir	33,80
64	Ardahan	10,89
81	Ağrı	5,35

Kaynak: İller Arası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 30

İller Arası Rekabetçilik Endeksi'nin 2012-2013 sonuçlarına göre en rekabetçi 71. sırada olan Ardahan, 2016-2017 yıllarında 64. sıraya yükselmiştir. 2016-2017 Dönemi'ne ait *Beşerî Sermaye, Yaşanabilirlik ile Üretim ve Ticaret Alt Endekslerinin* sonuçlarına göre Ardahan'ın genel endekse olan katkısının bir önceki döneme göre arttığı tespit edilmiştir. Son dönemde Ardahan'ın YGS başarı yüzdesi, ildeki sosyal güvenlik kapsamında aktif çalışanların il nüfusuna oranı ve ildeki doktora derecesine sahip nüfusun oranı artış göstermiştir. Ayrıca son dönemde ilde bin kişi başına düşen uzman hekim sayısı artarken ilde sosyal güvenlik kapsamı dışında kalan nüfusun oranında ise azalma görülmüştür (İller Arası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 39-39). İller Arası Rekabetçilik Endeksi'nde, on iki değişkenden meydana gelen *Yenilikçilik Alt Endeksi'nin* sonuçları incelendiğinde ise Ardahan 81 il arasında sonuncu sıradadır.

Tablo 4: 2016-2017 Dönemi'ne Göre Yenilikçilik Alt Endeksi Değerleri ve Sıralaması

Sıralama	İller	2016-2017 Yenilikçilik Alt Endeks Değeri	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
1	İstanbul	95,15	1	1	1	1	1
2	Ankara	48,23	2	2	2	2	2
3	İzmir	24,65	3	3	3	3	3
79	Hakkâri	0,02	78	79	78	77	79
80	Iğdır	0,01	80	80	75	81	80
81	Ardahan	0,01	81	81	80	80	81

İller Arası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 60, 65

İller Arası Rekabetçilik Endeksi'nin *Yenilikçilik Alt Endeks* değerleri incelendiğinde her yıl olduğu gibi İstanbul'un en rekabetçi il olduğu görülmektedir. Bu alt endekste en düşük rekabetçilik seviyesine sahip son 5 il ise sırası ile 77. sırada Muş, 78. sırada Artvin, 79. sırada Hakkâri, 80. sırada Iğdır ve 81. sırada Ardahan olmuştur (İller Arası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 65).

Ardahan'ın içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi verilerini içeren özel kurum ve kuruluşların da çalışmaları mevcuttur. Bunlardan biri de İş Bankasının yaptığı çalışmadır. "İş Bankası tarafından illerin gelişmişlik düzeylerini belirlemeye yönelik geliştirilen endekste 32'si ekonomik, 17'si sosyal değişken olmak üzere 49 kıstas kullanılmıştır. İş Bankası tarafından 2014 yılında gerçekleştirilen ve 2012 yılı verileri esas alınarak oluşturulan sıralamaya göre TRA-2 Bölgesi'ndeki iller en az gelişmiş illerin yer aldığı beşinci grupta yer almaktadır. Bu araştırmada Kars 71, Iğdır 76, Ağrı 79 ve Ardahan 80. sırada yer almıştır. İş Bankasının 2015 yılında, 2013 verilerini kullanarak gerçekleştirdiği ikinci araştırmada ise Kars 73, Iğdır 74, Ağrı 76 ve Ardahan 77. sırada yer almıştır. 2012 yılına göre illerin finansal gelişmişlik sıralamasında Kars 65, Ağrı 69, Iğdır 71, Ardahan ise 79. sırada yer almaktadır. 2013 yılında ise Ağrı 64'e, Ardahan ise 78. sıraya yükselmiştir. (...) Bu araştırmaya göre TRA-2 Bölgesi'ndeki bu iller finansal gelişim potansiyeli en düşük on il arasında yer almaktadır." (Çaha ve diğ., 2017: 22-23).

Tablo 5: Ardahan İli Yaşam Endeksi Sıralamaları ve Endeks Değerleri, 2015

Genel Endeks		Konut		Çalışma Hayatı		Gelir ve Servet	
Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks
74	0,3527	81	0,086	40	0,582	79	0,074
Eğitim		Çevre		Güvenlik		Sivil Katılım	
Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks	Sıralama	Sıralama	Sıralama	Endeks
74	0,3202	73	0,4035	47	0,6187	65	0,3687
Sağlık		Altyapı Hizmetlerine Erişim		Sosyal Yaşam		Yaşam Memnuniyeti	
Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks	Sıralama	Endeks
72	0,4689	79	0,1604	73	0,2723	39	0,5249
Kaynak: İllerde Yaşam Endeksi il sıralamaları ve endeks değerleri, TÜİK							

Tablo 5'te Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının en son yaptığı *İllerde Yaşam Endeksi* çalışmasında Ardahan ili yaşam endeksi sıralamaları yer almaktadır. Genel endekse göre Ardahan ili 81 il içerisinde oldukça olumsuz bir tablo çizerek 74. sırada yer almaktadır. Konut endeksi sıralamasında 0,086 endeks değeriyle sonuncu olarak 81. sıradadır. Çalışma hayatında başlığı altında görece başarılı bir şekilde bir sıralamada 40. olmuştur. Gelir ve servet endeksinde 79. sırada olmuştur. Eğitim endeksinde 0,3527'lik puan alarak 74. bulunmaktadır. Çevre sıralamasında 73. sırayı almıştır. Güvenlik sıralamasında 47. olarak ortalar sıralarda yer almıştır. Sivil katılım konusunda birçok ilin gerisinde kalarak 65. sıradadır. Sağlık endeksinde 0,4689 puan ile 72. sırayı almıştır. En başarısız sayıldığı başlıklardan biri olan altyapı hizmetlerine erişimde 79. sırayı almıştır. Sosyal yaşam başlığında da oldukça olumsuz bir profil çizen ilin 73. sırada olduğu tespit edilmiştir. Birçok düşük sıralamaya karşın ilde yaşayanların yaşam memnuniyetleri 0,5249 endeks değeriyle 39. sırada olduğu ölçülmüştür.

Bölgede yaşayan insanların geri kalmışlık sorununa nasıl baktığına ilişkin fikir verebilecek çalışmalardan biri, 2013 yılında İhsan Kurtbaş'ın yaptığı "*Etnosantrizm ve Ötekileştirme Perspektifinde Siyasal Eğilimler, Ardahan İli Örneğinde Oy Verme Davranışının Sosyolojik Analizi*" başlıklı doktora tezidir. Bu çalışmanın sonuçları, mülakata dayalı anket tekniği ile 442 kişi ile yapılan alan araştırmasının verilerine dayanmaktadır. Ardahan ili, ilçe ve köylerinde toplam 91 farklı yerleşim noktasında 442 kişi ankete dayalı mülakat ve 4 grup ile de odak grup görüşmesi yapılan çalışmada, görüşmecilere açık uçlu olarak Ardahan'ın en önemli sorununun ne olduğu sorulmuştur. Kurtbaş tarafından 2019 yılında yapılan bir başka çalışmada ise 665 kişi ile anket tekniği yapılarak görüşme gerçekleştirilmiş ve aynı şekilde Ardahan'ın en önemli görülen sorununun ne olduğu sorulmuştur.

Tablo 6: 2013 ve 2019 Yılında Yapılan İki Ayrı Araştırmanın Karşılaştırmalı Sonuçları

Sizce Ardahan'ın en önemli sorunu nedir?	f	%	Sizce Ardahan'ın en önemli sorunu nedir?	f	%
Ekonomi, işsizlik, yoksulluk	165	38,1	Ekonomi ve işsizlik	215	33,3
Altyapı sorunları, geri kalmışlık, yatırımın olmaması	117	27,0	Altyapı sorunları, geri kalmışlık ve yatırımın olmaması	223	34,6
Tarım ve hayvancılık politikaları	76	17,6	Tarım ve hayvancılık politikaları	77	11,9
Kirli siyaset, kötü siyasetçiler	9	2,1	Eğitim	20	3,1
Eğitim	21	4,8	Kirli siyaset, kötü siyasetçiler	10	1,6
Sağlık	8	1,8	Göç	20	3,1
			Sağlık	15	2,3
			İklim koşulları	5	0,8
			Sosyal imkânların yetersizliği	4	0,6
Ardahan'ın hiçbir problemi yok.	6	1,4	Ardahan'ın hiçbir problemi yoktur	48	7,4
Diğer (göç, sosyal imkânların olmaması, iklim)	22	5,1	Diğer	8	1,2
Bilmiyorum	9	2,1	Bilmiyorum/Fikrim yok	0	0,0
Toplam	433	100	Toplam	645	100
Kaynak: Kurtbaş, 2013: 452.			Kaynak: Kurtbaş, 2019.		

2013 yılında Ardahan'ın en önemli sorununun ekonomi, işsizlik ve yoksulluk olduğunu düşünenlerin oranı %38,1 iken 2019 yılında yapılan araştırmada bu oran %33,3'tür. Buna göre hem 2013 yılında hem de 2019 yılında yapılan çalışmaya katılanlar açısından ilin en önemli sorunu, ekonomi ve işsizliktir. Her iki araştırmada da bu sorunun ardından *altyapı sorunları, geri kalmışlık ve yatırımın olmaması* sorunu gelmiştir. 2013 yılında yapılan araştırmada Ardahan'ın en önemli sorununun *altyapı sorunları, geri kalmışlık ve yatırımın olmaması* olarak ifade edenlerin oranı %27 iken 2019 yılında bu sorunu en önemli sorun olarak gösterenlerin oranı %34,6'ya yükselmiştir. 2019 yılında "altyapı sorunlarını, geri kalmışlığı ve yatırımın olmamasını" Ardahan'ın en önemli meselesi olarak nitelendirenlerde bir önceki araştırma sonuçlarına göre %7,6'lık bir artış

olmuştur. Buna göre bu önemli sorun, geçen senelere göre daha fazla büyümüş ve halk nezdinde en önemli meselelerden biri olarak işaret edilmeye devam edilmiştir. Ardahan'ın hem ekonomik ve ticari kaynağı hem de istihdam alanı olarak görülen "tarım ve hayvancılık" il açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. 2013 yılında yapılan araştırmada Ardahan'ın en önemli sorununun *tarım ve hayvancılık politikaları* olduğunu söyleyenlerin oranı %17,6 iken bu oran 2019 yılında yapılan çalışmada %11,9'a gerilemiştir (Kurtbaş, 2013; Kurtbaş, 2019; Kurtbaş, 2020).

2013'teki araştırmada *eğitimin* Ardahan'ın en önemli sorunu olduğunu söyleyenlerin oranı %4,8'iken 2019'daki araştırmada bu oran %3,1'e düşmüştür. *Kirli siyaset ve kötü siyasetçilerin* ilin en önemli sorunu olduğunu düşünenlerin oranı 2013'teki araştırmada %2,1 iken 2019'daki araştırmada bu oran 1,6'ya gerilemiştir. *Sağlık* sorununun en önemli mesele olduğunu düşünenlerin oranı 2013'teki araştırmada %1,8 iken bu oran 2019'daki araştırmada 2,3 olmuştur. Bununla birlikte *göç, iklim koşulları ve sosyal imkânların yetersizliğini* en önemli sorun olarak işaret edenlerin oranı 2013'teki araştırmada %5,1'iken bu oran 2019'daki araştırmada %4,5 tespit edilmiştir.

2. Çalışmanın Metodolojisi

Ardahan, birçok açıdan ülkemizin en geri kalmış illerinden biridir. *Bu çalışma; farklı boyutlarıyla ili konu edinen endeks, analiz, araştırma, rapor gibi ikincil verilerden ve bilimsel çalışmalardan hareketle Ardahan'ın fiziki, ekonomik, ticari, sosyal, kültürel, siyasi ve beşerî yapı ve durumunu sistematik, bütüncül, ayrıntılı ve analitik bir perspektiften analiz etmeyi amaçlamıştır.* Buradan hareketle çalışmanın temel hedefi, yıllara yayılan ve kendi perspektifinden ili değerlendiren çalışmalarını sistematize ederek ilin genel yapı ve durumunun geniş bir röntgenini çekmektir. Bu yöntem, sorunların ve bu sorunlara ilişkin çözüm önerilerinin bütünsel bir kavrayışla ortaya konulmasına olanak tanıyacaktır.

Çalışmada betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda ikincil verilerden faydalanılmıştır. Bunun sebebi, Ardahan ilinin farklı boyutlarına yönelik büyük oranda karşılaştırmalı bir yapı ve durum analizi yapılmak istenmesidir. Böylelikle çalışmanın amaçlarına ve problemağıne en uygun verilerin ikincil kaynaklardan elde edileceğı kanaatine varıldığından ikincil verilerden faydalanılma yoluna gidilmiştir. Verilerin kaliteli olmasını sağlamak için bilgilerin doğruluğı, tamlığı, tutarlılığı, bütünselliğı, zamanlılığı, geçerliliğı gibi unsur ve hususlara azami gayret gösterilmiştir. Bu bağlamda TÜİK, bakanlıklar, SERKA gibi resmî ve güvenilir kurumların yanı sıra aka-

demik çalışmalardan yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan bilgilerin güncel olmasına büyük özen gösterilmiştir. Dolayısıyla çalışmada yer alan 2016, 2017 tarihli bilgiler, kullanılması elzem olan kendi alanında hazırlanmış en son veriler olmasından kaynaklıdır. Alternatifi olan her türlü verinin en güncel hâli kullanılmıştır. Elde edilen veriler işlenirken ikincil çözümleme (sekonder analiz) tekniği kullanılmıştır.

Bu çerçevede çalışmada başvuru kaynaklardan ilki, (a) Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından en son 2016 yılında hazırlanan *İllerde Yaşam Endeksi* adlı çalışmadır. Çalışma konut, gelir, iş, topluluk, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık, hayat memnuniyeti, güvenlik ve iş-hayat dengesi başlıklarını içermektedir. Bu endeksle ülkemizde il bazında bireylerin yaşam standartları yerel düzeyde ölçülmüş, bir karşılaştırmaya tabi tutulmuş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmada faydalanılan araştırmalardan bir diğeri ise (b) Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanan *İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE)* araştırmasıdır. Bu endeks, OECD'nin bölge kıyaslaması yapmak amacıyla hazırladığı *OECD Bölgelerinde Bölgesel Kalkınmanın İzlenmesi İçin Bileşik Endeks* isimli çalışma göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır (Acar vd., 2019:10). En son 2017 yılı için hazırlanan SEGE raporu, elli iki değişken kullanılarak hazırlanmıştır. İlçeler düzeyinde hazırlanan SEGE raporunda ise 973 ilçe için sosyoekonomik kalkınmışlığın tespiti için 32 değişkenden faydalanılmış ve altı gelişmişlik kademesi belirlenmiştir.

Çalışmada yararlanılan bir başka endeks ise (c) Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanan *İller Arası Rekabetçilik Endeksi'dir*. 2012-2013 yılından 2016-2017 yılına kadar Türkiye'nin 81 ilinin rekabetçilik seviyelerini araştıran çalışma, illerin performansının yıllar içinde nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koymasına bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Çalışma için başvuru bir başka kaynak ise (d) 2020 yılında yine Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanan *Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri Araştırması'dır*. Araştırmanın amacı, çalışma metninde şu şekilde açıklanmıştır: "Türkiye'nin sosyoekonomik mekânsal yapısını incelemek, yeni dinamikler çerçevesinde yerleşimler arası hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan ilişkileri belirlemek, ulusal ve bölgesel planlama ve yatırım faaliyetlerini yönlendirici bir karar destek sistemi kurmak..."

Elinizdeki çalışmada kullanılan bir başka araştırma ise (e) 2020 yılında yine Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanan *İller ve Bölgeler Arası*

Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu'dur. Yukarıda ifade edilen Türkiye'de Kent- sel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri Araştırması'nın bir parçası olarak hazırlanan İl- ler ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu'nun amacı; yerleşimler arası hiyerarşik ve yatay ilişkileri belirlemek, çeşitli gerekçelerle yerleşimlerin birbirleriyle kurdukları ilişki yoğunluğunu belirlemek ve bu ilişkiler ağında- ki önemlerini ortaya koymaktır. Bunların yanı sıra (f) TÜİK verilerinden ve bölgede önemli çalışmalara imza atan Serhat Kalkınma Ajansının neredeyse bütün çalışmalarından yararlanılma yoluna gidilmiştir. Ayrıca akademik lite- ratürden de faydalanılmıştır.

3. Ardahan'ın (Ekonomik, Beşerî, Siyasi, Fiziki) Yapı ve Durum Analizi

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Ardahan ilinin yapı ve durum ana- lizi dört kısımda ele alınıp değerlendirilmiştir. *Birinci kısımda* ilin ticaret, gelir, servet, hayvancılık, arıcılık ve turizm parametrelerini içeren ekonomik, ticari yapı ve durumu incelenmiştir. *İkinci kısımda* ilin nüfus, çalışma hayatı, sosyal sermaye, eğitim, sağlık ve göç parametrelerinin olduğu beşerî sosyal yapı ve durumu irdelenmiştir. *Üçüncü kısımda* ilin sosyokültürel yaşam, güvenlik, si- vil toplum ve sivil katılım parametrelerinin yer aldığı siyasi-kültürel yapı ve durumu değerlendirilmiştir. *Dördüncü kısımda ise* ilin ulaşım, bütünleşik ağ, çevre, altyapı ve konut durumunun incelendiği fiziki-donatsal yapı ve durumu analiz edilmiştir.

3.1. İlin Ekonomik Durum ve Ticari Yapı Analizi

Bu başlık altında ilin ticaretine, ekonomisine, gelir ve servet durumuna, hay- vancılığına, arıcılığına ve turizmüne ilişkin yapı ve durum analizi yapılmıştır.

3.1.1. Ticaret ve Ekonomi

Ticaret, sadece illerin değil; bölgelerin hatta ülkelerin varlıklarını sürdür- mek için yapmaları gereken bir etkinlik alanıdır. En genel anlamıyla ticaret; mal, hizmet veya fikirlerin, para gibi kullanım değeri olan bir şeyle yer deği- ştirmesi şeklinde tanımlanabilir. Ulaşım ve iletişim imkânlarının dinamize ettiği küresel dönemde, farklı olan şey; ulusal kalkınma politikalarının her zaman- kinden daha fazla özgün olanı gözetmesi gerektiğidir. Ardahan, kendini diğer illerden ayırt edebilecek özgün kıymetleri ve kaynakları olan bir ildir.

Tablo 7: TRA-2 Bölgesi İllerinde İthalat ve İhracat (Bin ABD \$)

İller/Yıllar	İhracat			İthalat		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Ardahan	2.055	1.315	1.893	96	-	-
Kars	361	208	487	4.322	10.378	3.261
Ağrı	103.870	86.518	73.329	192.270	96.879	94.143
İğdır	203.870	76.377	86.224	26.879	20.980	15.332

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

Ardahan ilinde ihracat ve ithalat rakamlarına bakıldığında ilin ticaret hacminin oldukça düşük olduğu görülmektedir. İhracat oranları açısından değerlendirildiğinde Ardahan ilinin yıllara göre azalan oranlarda ihracat yaptığı anlaşılmaktadır. Zira 2017 yılında 2.055 bin ABD dolarıyken 2019 yılında 1.893 bin dolar ihracat gerçeklemiştir. *İthalat oranlarına bakıldığında ise* 2018 ve 2019 yıllarda istatistiklere yansıyan bir ithalat olmamışken 2017 yılında 96 bin ABD doları cinsinden ithalat görünmektedir. TRA-2 Bölgesi'nde 2019 yılı itibarıyla ihracat oranları karşılaştırıldığında Kars'ta 487 bin dolar, Ağrı'da 73.329 bin dolar, Ardahan'da 1.893 bin dolar ve İğdır'da 86.224 bin dolar ihracat yapılmıştır. Buna göre 2019 yılı içerisinde TRA Bölgesi'ndeki illerin ortalama ihracat miktarı 40.483 bin dolar olup Ardahan ili 1.893 bin dolar ihracatla bu ortalamanın bir hayli altındadır. İthalat oranları karşılaştırıldığında ise 2019 yılında Ardahan ilinde ithalat gerçekleşmezken Kars 3.261 bin dolar, Ağrı 94.143 bin dolar ve İğdır 15.332 bin dolar ithalat yapmıştır. 2019 yılı itibarıyla TRA-2 Bölgesi ithalat ortalaması 28.184 bin dolar olarak gerçekleşmiş olup Ardahan ili hiç ithalat yapmayarak ortalamayı düşürmüştür. Kayda geçen bir ithalatının bulunmaması ve pozitif dış ticaret fazlası vermesine rağmen Ardahan ilinin ülke geneli GSYH büyümesine katkısı oldukça düşük gerçekleşmiştir.

Tablo 8: İllerin Türkiye GSYH Büyümesine Katkısı, Zincirlenmiş Hacim Endeksiyle, 2010-2019

İstatistiki bölge birimleri sınıflaması (3. düzey)	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Türkiye	8,43	11,20	4,79	8,49	4,94	6,08	3,32	7,50	2,96	0,92
İstanbul	2,43	3,80	1,98	2,99	1,88	2,20	0,85	2,64	0,78	0,40
Ardahan	0,02	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,00	0,00

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33663>

Tablo 8’de yer aldığı şekliyle Ardahan ilinin Türkiye’nin millî gelirinin büyümesine yaptığı katkı 2019 yılı itibarıyla %0,00’dır. Bu durum, ilin, millî gelirin artmasına yaptığı katma değer düşüklüğünü göstermesi bakımından son derece önemlidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ülke geneli millî gelirin artırılması yönündeki katkıların, illerin temel misyonlarından biri olması gerektiği gerçeğidir. Ardahan ilinin somut değerleri, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, ekonomik ve ticari imkânları ile çok güçlü potansiyeller taşımaya rağmen ülkenin millî gelirine katkısının olmaması oldukça manidardır. Bu durumun yansımaları, Ardahan ilinin iller arası rekabet edebilirlik düzeylerinde de görülebilir.

Tablo 9: 2016-2017 Dönemine Göre Üretim ve Ticaret Alt Endeksi Değerleri ve Sıralaması

Sıralama	İller	2016-2017 Üretim ve Ticaret Alt Endeks Değeri	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
1	İstanbul	67,01	1	1	1	1	1
2	Ankara	39,23	2	2	2	2	2
3	Kocaeli	38,24	3	3	3	3	3
4	İzmir	37,92	4	4	4	4	4
77	Ardahan	7,42	81	80	77	79	77
80	Iğdır	4,59	78	79	79	78	80
81	Hakkâri	3,46	80	81	81	81	81

Kaynak: İller Arası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 70

Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanan İller Arası Rekabetçilik Endeksi'nde, on dört değişkenden oluşan Üretim ve Ticaret Alt Endeksi'nin özellikle 2016-2017 sonuçları incelendiğinde İstanbul'un en rekabetçi il olduğu anlaşılmaktadır. Ardahan, Türkiye genelinde 81 il arasında 77. sıradadır. Nitekim Ardahan, 7,42 üretim ve ticaret alt endeks değeri ile İstanbul'un %88 altındadır. Bu çerçevede alt endekste en düşük rekabetçilik seviyesine sahip son 5 il ise sırasıyla Ardahan (7,42), Ağrı (7,04), Bayburt (5,91), Iğdır (4,59) ve Hakkâri (3,46) olmuştur. Bunun en önemli sebeplerinden biri; Ardahan'ın bir serhat şehri olarak sanayi merkezlerine, ham maddeye ve ticaret ağına olan fiziki uzaklığıdır.

Çalışma kapsamında illerin ticaret ağı içerisindeki rollerini ve önem düzeylerini ölçmek üzere farklı merkezilik ölçütleri kullanılarak hesaplamalar yapılmıştır. Kullanılan merkezilik ölçütleri illerin merkeziliklerini farklı acılardan ölçmektedir. Bu kapsamda iç-dış derece, aradalık, öz değer ve yakınlık merkezilikleri ile coğrafi saçılım endeksi hesaplanmıştır. İç derece ölçütü bir yerleşime satın alınan mal ve hizmet karşılığı olarak diğer illerden gelen parasal akışların toplamını göstermektedir. Coğrafi saçılım endeksi ticari hareketlerin ortalama ne kadar coğrafi mesafeden yapıldığının bir ölçüsüdür. Bu listenin başındaki Ardahan, Iğdır, Van, Ağrı, Kars, Hakkâri ve Batman gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki iller 850 km ve üstü coğrafi saçılıma sahiplerdir ve ticari alışverişleri uzak mesafedeki merkezlerle olmaktadır. Yakınlık merkeziliği ise bir ilin ağıdaki diğer yerleşimlere ne kadar erişebilir olduğunu göstermektedir. Buradaki sıralamada Ardahan son sıralarda yer almıştır (İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 69).

Kentsel yerleşimler arası ticaret akışları mal veya hizmet satışı yoluyla kayda geçen ticari işlemlerden ortaya çıkmakta ve parasal değer (₺) olarak ifade edilmektedir. Ticaret akışları ağı 0,94 gibi yüksek bir yoğunluk değerine sahiptir. Bu değer, seçilen herhangi iki kentsel yerleşim arasında yüzde 94 olasılıkla ticaret gerçekleştiğini göstermektedir. Ticaret ağının coğrafi saçılım endeksi ağın geneli için 358 km olarak ölçülmüştür. Bu değer alışveriş yapan kentsel yerleşimlerin uzaklığı ile alışverişin parasal değerinin ağırlıklı ortalaması olarak bize ticaret ağının coğrafi mesafesini özetlemektedir. Kentsel yerleşimler arası ilk 1.000 ilişkide bu bölgelerdeki pek çok kentsel yerleşim kapsamazken Artvin, Ardahan, Hakkâri, Şırnak, Bitlis ve Tunceli illerinin merkez kentsel yerleşimleri de ilk 1.000 ağ ilişkisinde yer almamaktadır (Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Hizmet Merkezleri Raporu, 2020: 79).

3.1.2. Gelir ve Servet

TÜİK tarafından üretim yöntemine göre cari fiyatlarla 2019 ulusal GSYH'si 4 trilyon 320 milyar 191 milyon TL olarak hesaplanmıştır.¹ İl bazında yapılan hesaplamalara göre ise GSYH'den en yüksek payı 1 trilyon 327 milyar 452 milyon TL ile İstanbul, 395 milyar 731 milyon TL ile Ankara ve 263 milyar 38 milyon TL ile İzmir almıştır. En düşük sıralamayı ise 3 milyar 399 milyon TL ile Ardahan ve 2 milyar 840 milyon TL ile Bayburt almıştır.²

Tablo 10: TRA-2 Bölgesi Kişi Başına Düşen GSYH

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (3. Düzey)	Kişi Başına GSYH (TL)		Kişi Başına GSYH (Dolar)	
	2018	2019	2018	2019
Türkiye	46.167	52.316	9.792	9.213
Ağrı	14.136	16.727	2.998	2.946
Kars	22.718	26.272	4.818	4.626
Iğdır	25.615	30.738	5.433	5.413
Ardahan	30.648	34.645	6.500	6.101

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33663>

Tablo 10'daki verilere göre Türkiye genelinde 2018 yılından beri kişi başına düşen millî gelir düşmüştür. 2019 yılı itibarıyla Ağrı'da kişi başına düşen millî gelir 2.946 dolar, Kars'ta 4.626 dolar, Iğdır'da 5.413 dolar ve Ardahan'da 6.101 dolardır. TRA-2 Bölgesi ortalaması 4.771 dolar olup Ardahan ilindeki kişi başına düşen millî gelir TRA-2 Bölgesi ortalamasının üstündedir. Ancak Türkiye geneli söz konusu olduğunda Ardahan'da kişi başına düşen millî gelir, Türkiye ortalamasından %34 daha düşüktür. Bu durum, Ardahan dâhil TRA-2 Bölgesi'nde bir yoksulluk sorunu olduğunu göstermektedir.

¹<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yillik-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33671#:~:text=%C3%9Cretim%20y%C3%B6ntemine%20g%C3%B6re%20cari%20fiyatlarla,milyar%20191%20milyon%20TL%20oldu.>

²<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gross-Domestic-Product-by-Provinces-2019-33663>

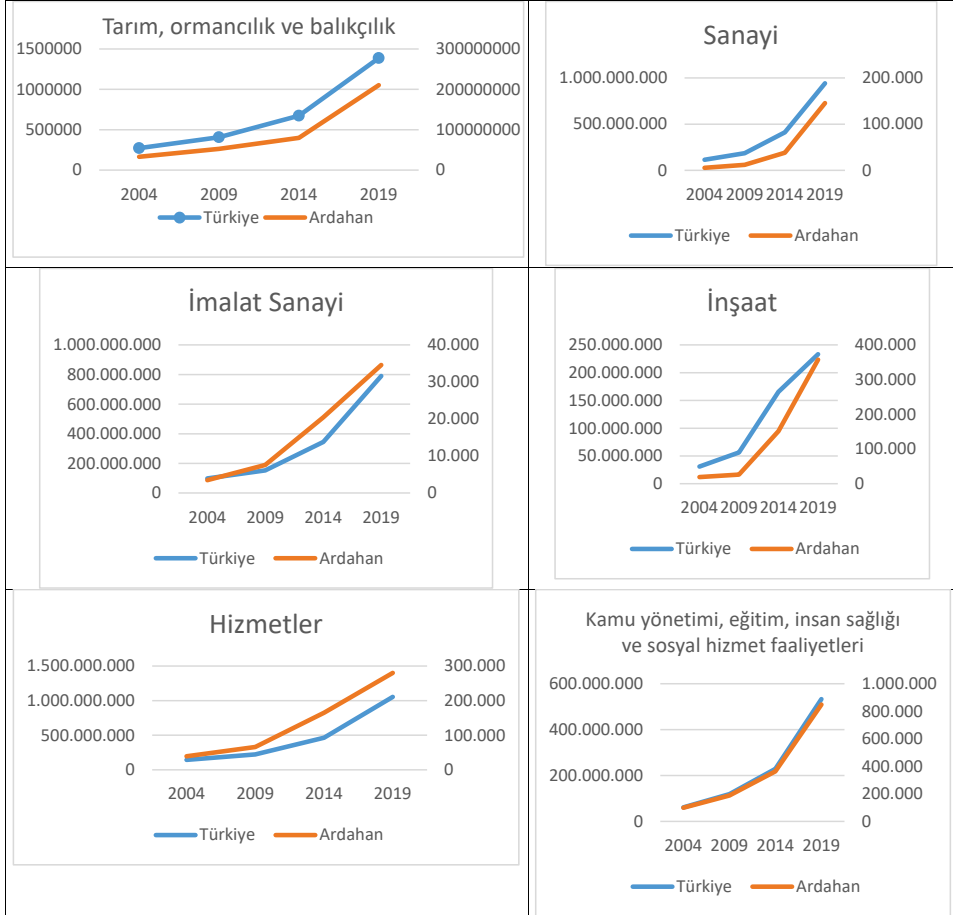
Tablo 11: Seçilmiş İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması (Kişi başına GSYH (Bin \$))

Bölgeler	2016	2017	2018	2019
Türkiye	10.964	10.696	9.792	9.213
TR10 İstanbul	18.232	17.897	16.313	15.285
TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	12.622	12.414	11.541	10.916
TR22 Balıkesir, Çanakkale	9.822	9.418	8.713	8.307
TR31 İzmir	12.536	12.397	11.649	10.663
TRA-2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	4.879	4.744	4.199	4.088
TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis	6.998	6.819	6.382	5.958
TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır	4.538	4.356	3.778	3.575
TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	5.130	5.290	4.862	4.708

Kaynak: İstatistiki bölge birimleri sınıflaması (2. Düzey) <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gross-Domestic-Product-by-Provinces-2019-33663>

Bölge birimleri sınıflaması açısından Türkiye genelinde ve bölgeler bazında kişi başına düşen GSYH oranları 2016 yılına göre 2019 yılında negatif yönde bir seyir izlemiş ve düşüş göstermiştir. 2019 yılı itibarıyla Türkiye genelinde kişi başına düşen GSYH 9.231 dolar iken İstanbul'da bu miktar %15.285 dolardır. İstanbul ili kişi başına düşen GSYH bakımından Türkiye genelinden %65,6 daha yüksektir. TRA-2 Bölgesi'nde ise kişi başına düşen GSYH 4.088 dolardır. Ardahan'ın da içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi'nin kişi başına düşen GSYH, Türkiye genelinin neredeyse yarısı, İstanbul'un ise üçte biri kadardır. Bununla bağlantılı olarak Ardahan ilinin yoksul olduğu söylenebilir.

Grafik 1: İl Bazında Seçilmiş Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına (A10) Göre, Cari Fiyatlarla, 2004-2019

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=%C4%B01%20Baz%C4%B1nda%20Gayrisafi%20Yurt%20%C4%B0%C3%A7i%20Has%C4%B1la>

Ardahan'ın önemli sektörlerinden biri olan ve Grafik 1'de gösterilen "tarım, ormancılık ve balıkçılık" grafiğine göre Ardahan ilinin ve Türkiye'nin bu sektöre ilişkin gelişimi ve kırılışları benzer eğilim sergilemektedir. Tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörleri 2004-2019 yılları arasında Türkiye genelinde yaklaşık beş kat büyümeye sergilerken Ardahan ilindeki bu sektör altı kat büyümüştür. Benzer şekilde sanayi hacmi Türkiye genelinde aynı yıllarda yaklaşık sekiz kat artarken

Ardahan ili pozitif ayrılararak yirmi beş kat bir artış sergilemiştir. İmalat sanayi- sinde de Ardahan ili Türkiye ortalamasına oranla daha olumlu bir büyüme grafiği çizmiştir. İnşaat sektöründe yine Türkiye ortalamasının üzerinde bir büyüme sergileyen Ardahan, 2004-2019 yıllarında yaklaşık on yedi katlık bir büyüme oranı ile Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır. Hizmetler sektöründe Türkiye ve Ardahan ili yaklaşık olarak yedi katlık bir artış ile benzer bir büyüme oranı göstermiştir. Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri ve sektörler toplamı ile GSYH hesaplamalarında Ardahan ve Türkiye geneline benzer bir büyüme performansı yakalamıştır.

Tablo 12: İllerde Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan’da Gelir ve Servet

		Ardahan	TRA-2 Bölgesi Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Gelir ve Servet	Kişi başına düşen tasarruf mevduatı (TL)	2.128	1.800,6	4.342,1
	Orta ve üstü gelir grubundaki hanelerin oranı (%)	18,2	24,7	34,4
	Temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını beyan eden hanelerin oranı (%)	71,2	69,2	51
<i>Kaynak: İllerde Yaşam Endeksi, 2016</i>				

Türkiye’de kişi başına düşen millî gelir “2004 yılında 5961 dolardır. Aynı yıl, Ağrı’da 1.931 dolar, Kars’ta 2.623 dolar, Iğdır’da 2.960 dolar, Ardahan’da ise 2866 dolardır. 2014 yılına gelindiğinde Türkiye’de kişi başına düşen millî gelir 12.112 dolara yükselmiştir. Buna karşın 2014 yılında bölge genelinde bütün illerde kişi başına düşen millî gelir düşmüştür. Ağrı’da kişi başına düşen millî gelir 3.880 dolara, Kars’ta 5.685 dolara, Iğdır’da 6.280 dolara, Ardahan’da ise 6.360 dolara yükselmiştir. 23 bölgedeki kişi başına düşen millî gelir Türkiye ortalamasının yarısından daha azdır.” (Çaha, 2017: 27) Yukarıda, Tablo 10’da yer verildiği üzere, 2019 yılına gelindiğinde bu oran 6.101 dolara düşmüştür. Tablo 12’de yer aldığı şekliyle TÜİK’in yaptığı “İllerde Yaşam Endeksi” adlı çalışmada, Ardahan ilinde kişi başına düşen tasarruf mevduatı 2.128 lira iken Türkiye ortalaması 4.342 liradır. Ardahan’da orta ve üst gelir grubundaki ailelerin oranı %18,2 iken Türkiye ortalaması %34,4’tür. Daha çarpıcı olanı, Ardahan’da temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını ifade edenlerin oranı %71,2 iken Türkiye ortalaması %51’dir. Buna göre hem kişi başına düşen millî gelir oranı hem de yapılan diğer saha çalışmaları Ardahan’ın ciddi bir yoksulluk sorunu olduğunu göstermektedir.

3.1.3. Hayvancılık ve Arıcılık

Ardahan ilinin temel ekonomik, ticari ve sosyal faaliyet alanlarının başında hayvancılık ve arıcılık gelmektedir. Hayvancılık ve arıcılık, halkın temel geçim kaynağı olduğu kadar istihdam alanı ve sosyal etkileşim aracı olarak da işlev görmektedir. Bölgenin iklim koşulları, geniş ve düzlük platoları hayvancılık ve arıcılık için elverişli imkânlar sunmaktadır. Ayrıca bölgedeki insanların yaklaşık %60'ı kırsalda yaşamaktadır (Bk. Tablo 36). Bununla birlikte Ardahan iline hayvancılık ve arıcılığın mevcut katkısı, potansiyelinin oldukça altında olup bu durum bir sorun alanı olarak önemli bir yer tutmaktadır. Aşağıdaki tabloda en son 2020 verilerine göre Ardahan'da hayvan varlığına ilişkin rakamlar yer almaktadır.

Tablo 13: Ardahan'da Hayvan Varlığı

Cins	Tür	Hayvan Ad	2002	2019	2020	
Kanatlı	Hindi	Hindi	16.715	14.216	12.824	
	Kaz	Kaz	180.997	100.429	76.947	
	Ördek	Ördek	2.842	6.309	2.603	
	Tavuk	Et			0	
		Yumurta	128.480	142.282	135.870	
	Tavuk Toplam			128.480	142.282	135.870
Kanatlı Toplam			329.034	263.236	228.244	
Büyükbaş	Manda	Manda	64	17	17	
	Sığır	Kültür	11.514	16.250	15.736	
		Melez	131.265	317.889	299.809	
		Yerli (Sığır)	106.441	14.739	14.606	
	Sığır Toplam			249.220	348.878	330.151
Büyükbaş Toplam			249.284	348.895	330.168	
Küçükbaş	Keçi	Kıl	922	3.764	3.857	
		Tiftik		8	184	
	Keçi Toplam			922	3.772	4.041
	Koyun	Merinos		44	149	
		Yerli (Koyun)	36.581	95.424	90.617	
	Koyun Toplam			36.581	95.468	90.766
Küçükbaş Toplam			37.503	99.240	94.807	
Arı Kovanı	Arı Kovanı	Arı Kovanı	18.789	36.958	33.156	
Kaynak: https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/ardahan.pdf						

Kanatlı hayvanların sayılarına bakıldığında, hindi kaz ve ördek sayılarında yıllara göre oldukça büyük düşüş olduğu görülürken tavuk sayılarında bir miktar artış olmuştur. 2002 yılında 128.480 olan tavuk sayısı, 2020 yılına gelindiğinde 135.870 yükselmiştir. Ancak 2002 yılında 16.715 olan hindi sayısı 2020 yılında 12.824'ye gerilemiştir. Benzer şekilde 2002'de 2.842 olan ördek sayısı da 2020 yılına gelindiğinde 2.603 olmuştur. Çarpıcı oranda düşüş ise kaz oranlarında görülmektedir. 2002 yılında 180.997 olan kaz sayısı, 2020 yılına gelindiğinde 76.947'ye (%57,5) düşmüştür. Oysa yörede kazın önemli bir ekonomik değeri vardır. Tüyünden ciğerine, etinden kanatlarına kadar hemen hemen her türlü parçasının ekonomik değeri olan kazın yıllara göre böylesine keskin bir düşüş yaşaması oldukça manidardır. İlde göçün fazla oluşu, kaz üretiminin ve ürünlerinin endüstriyellememesi, arpa-yem fiyatlarının yüksekliği gibi sebepler, kaz sayısındaki düşüşün gerekçeleri olabilir.

Ardahan ilinde 2002 yılında 18.789 adet arı kovana varken bu sayı 2020 yılında 33.156'ya çıkarak geçen 18 yıllık süre zarfında 14.358 adet (%76,45) artmıştır. Büyükbaş hayvana bakıldığında 2002 yılında 64 olan manda sayısı 2020 yılında %73,5 düşerek 17'ye gerilemiş olup yörede mandacılık tükenme noktasındadır. Sığır sayısına bakıldığında kültür, melez ve yerli ırkların olduğu görülmektedir. Buna göre 2002 yılında 11.514 olan kültür sığır ırkı sayısı, 2020 yılında 15.736'ya (%36,6) yükselmiş, 2002 yılında 131.265 olan melez sığır ırkı sayısı 2020 yılında 299.809 sayısına ulaşmış, 2002 yılında 106.441 olan yerli sığır ırkı sayısı, 2020 yılında 146.060'a (%37,2) düşmüştür. Buna göre ilde niteliksel açıdan hayvan verimliliğini artırmaya yönelik bilinçsel ve sistemli bir çaba olduğu söylenebilir. Hayvancılıkta önemli olan kantitatif büyüklükten ziyade kalitatif büyüklük olduğundan ilde et ve süt verimliliği açısından oldukça düşük olan yerli sığır ırkı yerine melez sığır ırkına bariz bir yöneliş olması olumlu bir gelişmedir.

Küçükbaş hayvan sayılarına bakıldığında 2002 yılında 922 olan kıl keçisi sayısı 2020 yılında 3.857'ye yükseldiği görülürken 2000'li yılların başında hiç olmayan tiftik keçisi sayısı 2020 yılında 184'e yükselmiştir. Buna göre ilde keçiyeye olan rağbetin oldukça düşük olduğu görülürken koyuna yıllara göre artan oranda bir ilgi olduğu anlaşılmaktadır. Keza 2002 yılında 36.581 olan yerli koyun ırkı sayısı, 2020 yılında %244 artarak 90.617'ye çıkmıştır. Merinos sayısı değerlendirildiği ise 2000'li yılların başında ilde hiç bulunmayan merinos ırkı koyun sayısı 2020 yılında 149 olmuştur. Bu bağlamda keçide tiftik keçisi koyunda merinos ırkı, ilin envanterine yeni girmiş olup bu durum ilde hayvancılık alanında birtakım yeniliklerin denenmekte olduğunun göstergesidir.

Tablo 14: Yıllara Göre Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayısı

YILLAR	Ardahan İli Büyükbaş Hayvan Sayısı	Ardahan İli Küçükbaş Hayvan Sayısı
2005	256.166	45.805
2010	261.481	31.341
2015	296.564	51.972
2020	330.168	94.807

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>

Tablo 14’te yıllara göre Ardahan ilindeki büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayıları yer almaktadır. Buna göre 2005 yılında toplam 256.457 büyükbaş, 45.805 küçükbaş, 2020 yılında büyükbaş hayvan sayısı 330.168 iken küçükbaş hayvan sayısı 94.807 olmuştur. Buna göre geçen 15 yıllık süre zarfında küçükbaş hayvan sayısı iki katına çıkarken büyükbaş hayvan sayısında %77.5 artmıştır. Hem küçükbaşta hem de büyükbaşta gözle görülür bir artış olmakla birlikte bu rakamlar bölgenin gerçek potansiyeline yaklaşmamaktadır.

Ardahan ilinde büyükbaş hayvancılık sektöründeki eğitimli ve bilinçli olmayan çiftçiler “sektördeki ilerlemeleri takip etmemekte, teknoloji ve makineleşmeden yeterli derecede faydalanmamakta, ağır iş yükü altında ezilmekte, kendine zaman ayıramamakta, maddi ve manevi pek çok kaynağa gereğinden fazla çaba harcamadan ulaşamamaktadır. Geleneksel aile işletmeciliği şeklinde faaliyet gösteren kitlenin genel olarak hayatından memnun olmayışları, yapılan saha görüşmelerinde bu işi bir alternatifsizlik sonucu sürdürdüklerini gündeme getirmelerinden anlaşılmaktadır. Bu kişilerin dışarıdan işçi çalıştırma durumuna da nadiren rastlanılıyor olması işletme ölçeklerinin küçük olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca saha araştırması kapsamında görüşülen kişilerin pek azının ev ve araba sahibi olması alım güçlerine yönelik bir fikir edinilmesine yardımcı olmaktadır” (Güven ve ark. 2017: 80).

Ayrıca Borazan ve Ayhan’ın (2017: 46) TRA-2 Bölgesi’ne yönelik yaptıkları “Karma Yem Sektörü ve Yatırım Fizibilitesi” adlı çalışmalarında ifade ettikleri üzere mera hayvancılığına dayalı koyunculuk ve keçi yetiştirme faaliyetlerinin göç nedeniyle bırakılması ve tek yem kaynağını oluşturan meraların verimli kullanılmaması koyuncululuğun yörede daha fazla gelişmesini engellemektedir. Böylelikle bu olumsuz durum, yöredeki et ve süt ürünleri ile yan ürünlerinin endüstriyelleşmemesine ve potansiyelini yansıtabilecek bir pazar oluşturmamasına da sebep olmaktadır.

Tablo 15: Ardahan İlinde Üretilen Süt Miktarı

Yıllar	İnek Sütü	Koyun Sütü	Keçi Sütü	Manda Sütü
2015	354.798	1.815	59	-
2016	231.794	1.656	169	12
2017	340.379	2.440	74	9
2018	360.010	2.775	141	6
2019	420.864	3.978	192	-

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?durum=acKapa&menuNo=122&altMenuGoster=0&secilenDegiskenListesi=>

Tablo 15'te Ardahan ilinde yıllara göre üretilen süt miktarları yer almaktadır. Buna göre 2015 yılında toplam sağılan inek sütü 354.798 litre iken 2019 yılında 420.864 litreye yükselmiştir (+66.066 litre). Koyun sütü 2015 yılında 1815 litreyken 2019'da bu rakam 3978 litre olmuştur (+2.163 litre). Keçi sütü 2015 yılında 59 litreyken 2019 litre 192 litreye çıkmıştır (+133 litre). İldeki manda sütü ise yok denilecek kadar az olup (görelî) istikrarlı bir düşüş hâlinindedir. Bu düşüş 2019 yılına gelindiğinde 0 litredir.

İl açısından yüksek ekonomik değeri olan bir başka geçim kaynağı ise arıcılıktır. "Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Ardahan'ın ortalama yükseltisi 1.850 metre olup il içinde rakım 1.100 ile 3.000 metre arasında değişmektedir. Ardahan topraklarının %59'u çayır ve mera, %17,4 tarım arazisi, %6,6'sı ormanlık-fundalık arazidir. Bu da toprakların yaklaşık %83'ünün arıların faydalanabileceği çiçekli arazi olduğu anlamına gelmektedir. Ardahan'da metrekareye düşen ortalama yağış miktarı yaklaşık 550 litre, yıllık ortalama yağışlı gün sayısı yaklaşık 136'dır. Bu verilerin yanında Ardahan'ın Karadeniz bölgesine yakınlığı, barındırdığı kendine has iklimsel şartlar taşıyan bölgeleri (Kura Nehri Havzası, Posof vb.) ve yükselti bakımından çok farklı alanların ilde bulunması (örneğin Göle, Çıldır, Hasköy gibi çöküntü ovaları, 2.900 m rakımlı Çiçek Dağı, 3.000 m rakımlı Kel Dağı) Ardahan florasının eşsiz bir zenginliğe sahip olmasını sağlamaktadır. Bu eşsiz flora zenginliği Ardahan arıcılığını ve arı ürünlerinin kalitesini özel kılmaktadır." (Karaca ve Özince, 2019: 20)

Tablo 16: Ardahan İli Arıcılık Verileri

Yıllar	Bal (Ton)	Kovan Sayısı	İşletme Sayısı	Verim (Kg/Kovan)	Bal Mumu (kg)
2015	192	41.245	661	4.7	401
2016	201	39.939	669	5.0	417
2017	179	71.817	936	2.5	4.244
2018	191	34.651	525	5.6	3.793
2019	298	36.958	483	8.0	3.712
2020	121	33.156	465	3.7	1.075

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> Erişim Tarihi: 01.12.2021

Yıllara göre Ardahan’da bal üretimine bakıldığında 2015 yılında 192 ton olan bal üretimi 2020 yılında 121 tona düşmüştür. Kovan sayısında da önemli oranda düşüş meydana gelmiş, 2015 yılında 41.245 olan kovan sayısı 2020 yılına gelindiğinde 33.156’ya gerilemiştir. İl genelinde işletme sayısında da önemli oranda düşüş meydana gelmiştir. Keza 2015 yılında 661 olan işletme sayısı, 2020 yılında yaklaşık %30 azalarak 465’e düşmüştür. Benzeri şekilde kilogram cinsinden kovan başına düşen verimde de bir düşüş olmuş, 2015 yılından 2020 yılına gelindiğinde 4,7 kg olan verim oranı 3,7’ye düşmüştür. Oysa ilin endemik bitki ve flora çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda ifade edilen istatistiki verilerin, ilin potansiyellerinin oldukça altında olduğu görülecektir. Nitekim “Türkiye florası verilerine göre Ardahan ilinde 279 çiçekli bitki çeşidi kayıtlı iken Prof. Dr. Nesip Demirkuş tarafından 1990 yılında yapılan doktora tezinde 759, son yıllarda yapılan çalışmalara dayanarak hazırladığımız listede ise 1.150 bitki türü yer almaktadır. İlin bitki örtüsünü oluşturan tür sayısının yaklaşık 1.500 civarında olduğu tahmin edilmektedir.” (Eminağaoğlu, Özhatay ve Esen’den akt. Karaca ve Özince, 2019: 20) Bunun yanı sıra Ardahan ilinin iklimi, coğrafi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda artması beklenen bal, kovan ve işletme sayısı ile verimlilik oranlarında aksine önemli düşüşler meydana gelmiştir. Bu durum oldukça vahim olup yörede arıcılığın geliştirilmesi adına kamu politikaları başta olmak üzere birtakım yapısal düzenlemeler yapılması gerekmektedir.

3.1.4. Turizm

Dünya Turizm Örgütüne göre “turizmin dünya GSYH’sine katkısının %9 olduğu, bu değer in ülkelere göre %2 ile %10 arasında farklılık gösterdiği ve küresel istihdamın da yaklaşık olarak %9’unu turizmin oluşturduğu tahmin edilmektedir. 1950 yılında 16 milyon olan turist sayısı 1980 yılında 277 mil-

yonu, 1990 yılında 435 milyona, 2000 yılında 675 milyona ve 2010 yılında 940 milyona, 2013 yılında ise 1,085 milyara çıkmıştır. Ayrıca 2010 ile 2030 yılları arasında uluslararası turist sayısında yıllık ortalama %3,3 artış olacağı ve 2030 yılında turist sayısının 1,8 milyara ulaşacağı öngörülmektedir.” (Çalışkan ve Elyıldırım, 2015: 10) Ardahan ili, turizm açısından son derece büyük bir potansiyel taşımaktadır. Çıldır Gölü, Aktaş Gölü, Ayaz Gölü, Şeytan Kalesi, Altaş-Ur Kalesi, Kinzi Kalesi, Cancak Kalesi, Mera Kalesi, Dama’deki Atatürk silüeti, Yalnızçam kayak tesisleri gibi turizm cazibe merkezlerinin yanı sıra hem yaz hem de kış aylarında sahip olduğu doğa güzellikleri ile Ardahan ili ülkemizin en güzide yerlerinden biridir. Öte yandan “Ardahan ilindeki temel turistik faaliyetler Türk vatandaşları açısından iş ziyaretleri, kamuda çalışanların veya askeri hizmetini görenlerin yanına gelen misafirler ve sınır ticareti veya taşımacılık yapan kişilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla Ardahan ilindeki turizm faaliyetleri daha çok ziyaret ve iş odaklı yapılan etkinliklerle olduğundan çok düşük seviyelerde seyretmektedir.” (Çalışkan ve Elyıldırım, 2015: 16) Bu durum Tablo 17’de verildiği şekliyle ilin turizm istatistiklerine de yansımıştır.

Tablo 17: Ardahan İli Turizm İstatistikleri

Yıllar	Toplam geceleme sayısı	Toplam geliş sayısı (kişi)	Yabancı geceleme sayısı	Yabancı geliş sayısı (kişi)
2015	96.063	118.034	10.330	37.221
2016	74.695	194.323	4.249	52.141
2017	176.155	313.103	12.211	79.824
2018	134.080	244.816	6.829	87.008
2019	139.474	239.856	7.161	87.858
2020	129.404	14.218	3.703	73.409

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/fgosterge/?locale=tr>

Ardahan iline gelen turistlerin toplam geceleme sayılarına bakıldığında, bir istikrar olmadığı görülmektedir. 2015 yılında toplam geceleme sayısı 96.063 iken 2017 yılında bu sayı 176.155’e çıkmış, 2020 yılında ise 129.404’e düşmüştür. Ardahan iline gelen yabancı kişi sayıları ile yabancı geceleme sayıları da yıllara göre istikrarsızdır. 2015 yılında 37.322 yabancı kişi gelip 10.330 gece konaklarken, 2018 yılında 87.008 yabancı kişi gelip 6.829 gece kalmış, 2020’de ise 73.409 kişi gelip 3.703 gece kalmıştır. Benzer şekilde toplam geliş sayılarında da bir istikrar olmadığı anlaşılmaktadır. 2015 yılında toplam 118.034 kişi gelmişken, 2017 yılında 313.103 kişi, 2020 yılında ise 14.218 kişi gelmiştir.

2020 yılında bu sayının kesif bir şekilde düşmesinin en önemli sebebi, 2019 yılının Aralık aylarının başında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 salgınıdır. Bu salgın ile birlikte bütün dünyada insan dolaşımı minimum düzeylere çekilmeye çalışılmış, Türkiye'de de sıkı karantina kuralları ve uygulamaları hayata geçirilmiştir. Tablo 17'de dikkat çeken en önemli hususlardan biri, toplam geceleme sayısı ve geliş sayısı gibi istatistiklerin son derece istikrarsız oluşudur. Nitekim her ne kadar 2020 yılı verilerini salgın şartları etkilemiş olsa da 2015 yılından bu yana turist sayısında bariz bir artışın gözlemlenmemesi ve yıllara göre artışta bir istikrarın olmaması dikkat çekmektedir. Bu göstergeler Ardahan ilinde turizm politikalarının eleştirilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Nitekim daha önce ifade edildiği üzere Ardahan ili çoklu ve çeşitli zenginlikleri, kaynakları ve değerleriyle Türkiye'nin önemi turizm potansiyellerinden biridir. Ardahan ilinin turizm açısından mevcut potansiyelinin yansıtamamasının hem sonucu hem de gerekçelerinden biri otel, tesis gibi donatsal imkânlar gösterilebilir. Tablo 18'de yer verildiği şekliyle konaklama tesislerine yönelik istatistiki veriler aşağıdaki gibidir:

Tablo 18: Bakanlık Belgeli Konaklama Tesis İstatistikleri (08.11.2021)

Şehir	İşletme Belgeli Tesis Sayısı	İşletme Belgeli Oda Sayısı	İşletme Belgeli Yatak Sayısı	Yatırım Belgeli Tesis Sayısı	Yatırım Belgeli Oda Sayısı	Yatırım Belgeli Yatak Sayısı
Ardahan	14	359	634	-	-	-
Kars	39	1.514	3.115	8	432	900
Ağrı	35	1.146	2.213	2	130	260
Iğdır	2	109	215	-	-	-

Kaynak: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201136/turizm-yatirim-ve-isletme-bakanlik-belgeli-tesis-istati.html>

Ardahan ilinde 2021 verileri itibarıyla 14 işletme belgeli tesis, 359 işletme belgeli oda, 634 işletme belgeli yatak varken yatırım belgeli tesis, oda ve yatak bulunmamaktadır. Bölgenin diğer illerinde bakıldığında ise Kars'ta 39 işletme belgeli tesis, 1514 işletme belgeli oda, 3115 işletme belgeli yatak, 8 yatırım belgeli tesis, 432 yatırım belgeli oda ve 900 yatırım belgeli yatak vardır. Bu açıdan bakıldığında Ardahan ilinde dışarıdan gelecek yerli ve yabancı misafirlerin, turistlerin konaklayabilecekleri tesis imkânları oldukça düşüktür. İlde üniversite, kamu kurumları, askerî tesislerin varlığı düşünüldüğünde sözü edilen bu tesislerin yerli misafirleri ve turistleri ko-

naklatmaya yetmeyeceği açıktır. Nitekim Tablo 18’de ifade edildiği üzere 2017 yılında bir yıl içinde 313.103 kişi gelip 176.155 gece konaklamıştır. Bir yılda toplam gelen kişi sayısının günlük ortalamasına bakıldığında bu sayı, 857,8 kişi ve 482,6 gece yapmaktadır ki bu fiziki imkânların, bu kapasiteyi karşılaması mümkün görünmemektedir. Ayrıca ilin gerçek potansiyelini yansıtan güçlü politikaların hayata geçirildiği farz edildiğinde artan turist ve misafir sayısını karşılayabilecek fiziki imkânların son derece cılız kalacağı aşikârdır.

3.2. İlin Beşerî Yapı ve Sosyal Durum Analizi

Bu başlık altında ilin nüfus yapısına, çalışma hayatına, sosyal sermayesine, eğitimine, sağlık durumuna, göç sorununa ilişkin yapı ve durum analizi yapılmıştır.

3.2.1. Nüfus

Ardahan ilinin en zayıf yanlarından biri nüfus durumudur. İlde nüfus oranı son derece düşüktür. Bu durum; ilde yapılması düşünülen sinema, tiyatro ve AVM gibi donatıların yapılmasını, özel hastanelerin ve özel okulların açılmasını, sanat ve spor komplekslerinin inşasını etkileyen çok önemli bir parametredir. Zira ilde hayata geçirilmek istenen neredeyse her türlü donatsal yapılarda sağlık, eğitim, spor ve kültür komplekslerinde ildeki nüfus oranları üzerinden bir fayda-maliyet hesabı yapılabilir. İlin nüfusunu göz önünde bulunduran bakış açısı, planları bozan ve hevesleri kıran en önemli unsurdur. Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçlarına göre ilin merkez nüfusu 38.739 olup Tablo 19’da yer verildiği şekliyle il genelinin nüfusu her yıl trajik bir şekilde düşmektedir.

Tablo 19: Ardahan İli Nüfus Değişimi, 2020

Yıllar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Nüfus	112.721	112.242	108.169	105.454	107.455	106.643	102.782
Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Nüfus	100.809	99.265	98.335	97.096	98.907	97.319	96.161

Kaynak: TÜİK, Nüfus İstatistikleri

TÜİK verilerinin yer aldığı Tablo 19’de görüldüğü gibi Ardahan ilinin nüfusu 96,161’dir. Buna göre 2007 yılında 112.721 olan nüfus, 2020 yılında 96,161’e düşmüştür. Böylelikle sadece geçtiğimiz 14 yıl içerisinde, ilin nüfusunda %15’in üzerinde bir azalma meydana gelmiştir. Nüfus artış hızına il ve ilçe merkezleri ile belde ve köylere göre bakıldığında, yıllara göre nüfus azalışının il merkezinde oldukça yüksek olduğu görülmektedir. “Bayburt, 81 bin 910 kişi ile en az nüfusa sahip olan il oldu. Bayburt’u, 83 bin 443 kişi ile Tunceli, 96 bin 161 kişi ile Ardahan, 141 bin 702 kişi ile Gümüşhane ve 142 bin 792 kişi ile Kilis takip etmiştir.” (data.tuik.gov.tr)

Nüfusun az olması ve yıldan yıla azalması ilin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapısını önemli ölçüde olumsuz etkilemektedir. Diğer bir deyişle Ardahan ilinin nüfusunun az olması ve yıldan yıla nüfusunun neredeyse düzenli olarak düşüyor olması gibi önemli bir sorunu mevcuttur. Bu durum ilde tiyatro, sinema ve AVM gibi yaşam alanlarının, sosyal ve kültürel donatıların yapılmaması, yeni istihdam alanlarının açılmaması, beşerî sermayenin azalması, göçün artması gibi olumsuz birçok etkiye sebep olmaktadır.

Tablo 20: Ardahan İl/İlçe Merkezi, Belde/Köy Nüfusu ve Yıllık Nüfus Artış Hızı, 2020

	Toplam	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köy Nüfusu	Yıllık Nüfus Artış Hızı (%)
Ardahan	96.161	38.739	57.422	-12
Damal	5.172	2.891	2.281	-30,8
Merkez	41.658	22.190	19.468	-17
Hanak	8.683	2.967	5.716	-10,7
Çıldır	9.247	2.631	6.616	-10,3
Posof	6.579	2.074	4.505	-7,6
Göle	24.822	5.986	18.836	-1,7

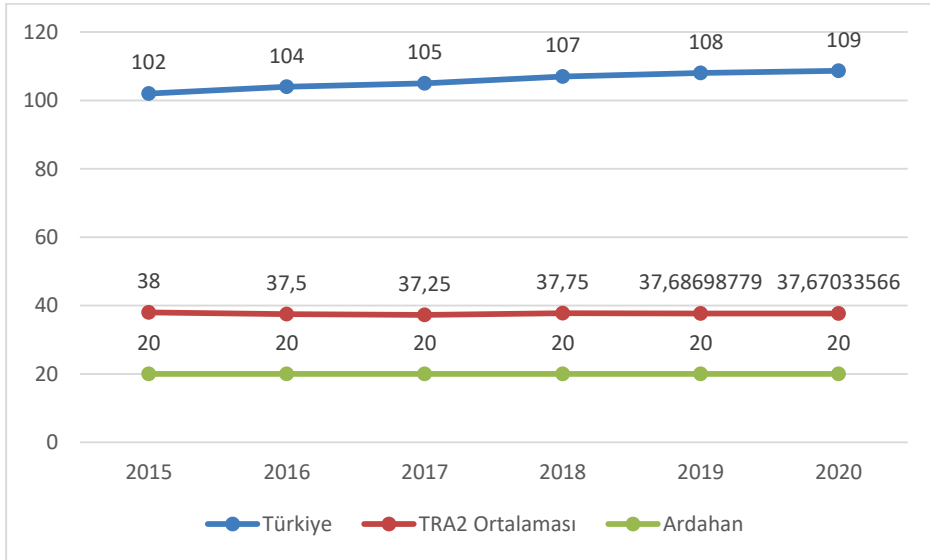
Kaynak: TÜİK, Nüfus İstatistikleri

TÜİK verilerinin yer aldığı Tablo 20’de il ve ilçe merkezleri ile belde ve köylerde yıllara göre nüfus artış hızı yer almaktadır. Buna göre Ardahan il genelinde %-12, Damal ilçesinde %30,8, il merkezinde %-17, Hanak ilçesinde %-10,7, Çıldır’da %-10,3, Posof’ta %-7,6 ve Göle’de %-1,7 oranında nüfus düşüşü meydana gelmektedir. Bu tabloda dikkat çeken hususlardan biri istisnasız il, ilçe bazında il genelinde nüfusun değişim yönünün negatif olduğu gerçeği-

dir. Özellikle Damal ilçesindeki nüfus azalışı oldukça çarpıcı boyutlardayken Göle ilçesinde nüfus azalışı, diğer yerleşim yerlerine göre daha düşüktür.

Bir başka ampirik çalışmayla Göle ilçesindeki nüfus azalışı ile Damal ilçesindeki nüfus azalışı arasındaki farkın sebepleri araştırılabilir. Bu farkın sebeplerinin ortaya konulması, özellikle göç ekseninde, bölgedeki nüfus azalışının gerekçelerinin ortaya konulması bakımından faydalı olabilir. Öte yandan aşağıdaki yer alan Grafik-2'de görüldüğü üzere Türkiye ve içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi ortalamalarına göre Ardahan ilinin km²'ye düşen kişi sayısı da oldukça düşüktür.

Grafik 2: Yıllara ve Bölgelere Göre Nüfus Yoğunluğu (Km²'ye Düşen Kişi Sayısı)

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=n%C3%BCfus%20yo%C4%9Funlu%C4%9Fu>

Grafik 2'de yer aldığı üzere Türkiye'de km²'ye düşen kişi sayısı 2015'ten bu yana artarken Ardahan, Ağrı, Kars ve Iğdır illerinin içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi'nde düşüş eğilimindedir. 2020 yılı verileri itibarıyla Türkiye'de km²'ye düşen kişi sayısı 109 iken bu sayı TRA-2 Bölgesi'nde 37,6, Ardahan ilinde 20'dir. Buna göre Ardahan'daki km²'ye düşen kişi sayısı hem Türkiye ortalamasının hem de TRA-2 Bölgesi ortalamasının oldukça altındadır.

3.2.2. Çalışma Hayatı ve Beşerî Sermaye

Ardahan ilinin soruna alanlarından bir başkası, çalışma hayatı ve beşeri sermayesine ilişkin durumudur. Bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı bu denklemler arasında, diyalektik bir ilişki vardır. Nitekim çalışma hayatında var olan birtakım yapısal sorunlar, üretimi; üretim alanındaki bazı meseleler beşeri sermaye yokluğunu tetikleyebilmektedir. Bu açıdan bu değişkenleri birbirinden ayırık olarak ele almak ve değerlendirmek çok mümkün görülmemektedir. İldeki çalışma hayatı değerlendirildiğinde bu konuda yapılan en önemli çalışmalardan birinin Tablo 21’de yer alan “İllerde Yaşam Endeksi” adlı araştırma olduğu görülmektedir.

Tablo 21: İllerde Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan’da Çalışma Hayatı

		Ardahan	TRA-2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Çalışma Hayatı	İstihdam oranı (%)	59,1	55,6	46,2
	İşsizlik oranı (%)	5,8	6,5	8,8
	Ortalama günlük kazanç (TL)	54,1	54,6	57,7
	İşinden memnuniyet oranı (%)	70,2	71	78,8
<i>Kaynak:</i> İllerde Yaşam Endeksi, 2016				

Endekste yer alan verilere göre işsizlik oranı Türkiye ve TRA-2 Bölgesi ortalamasının altındadır. Tablo 6’da yer verildiği üzere ilde yapılan geniş kapsamlı bir alan araştırması sonuçlarına göre yörede yaşayan insanlar açısından ilin en önemli sorunu *işsizliktir*. Bununla birlikte ortalama günlük kazanç oranı ile işinden memnuniyet oranı Türkiye ve TRA-2 Bölgesi ortalamalarına oldukça yakın iken istihdam oranı, TRA-2 Bölgesi’nin %3,5, Türkiye ortalamasının %12,9 üstündedir.

İldeki yaşam hayatı hakkında ipucu veren bir başka araştırma, Prof. Dr. Ömer Çaha ve diğerlerinin 2018 yılında SERKA Yayınları tarafından yayımlanan *TRA2 Bölgesi Gençlik Araştırması* adlı çalışmalarıdır. Araştırma Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerini kapsayan TRA-2 Bölgesi’nde, 14-24 yaş aralığındaki 4.692 genç üzerinde yapılmıştır. Örneklemin yüzde 33,5’ini Ağrı, yüzde 19,4’ünü Ardahan, yüzde 20,9’unu Iğdır, yüzde 26,1’ini ise Kars oluşturmuştur. Alan araştırmasının tespitlerinden birine göre son dönemlerde “bölgede tarım sektöründen sanayi ve hizmet sektörüne doğru bir akış vardır. Lakin iş gücü arzının büyük bir çoğunluğunun düşük nitelikli alanlarda çalışıyor olma-

sı, bu işgücünün mevsimsel ya da konjonktürel dalgalanmalarda işlerini hızla kaybetmelerine ve ekonomik anlamda kalıcı kayıplar yaşamalarına yol açabilmektedir. Alan araştırması sonuçlarından bir başkasına göre de yörede çalışan gençlerin çok önemli bir kısmı; sanayi, market ve mağaza gibi daha çok düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Okumayan gençler çalışmamaktan dolayı boşluğa düşmekte, bunun sonucunda vakitlerini çoğu zaman internet kafelerde veya kahvelerde geçirmektedirler.” (Çaha ve diğ. 2018: 41, 304)

Bununla birlikte Prof. Dr. Ömer Çaha ve Dr. Hüseyin Tutar'ın birlikte hazırladıkları Serhat Kalkınma Ajansı tarafından yayımlanan *Yoğun Kamu Çalışanını Göçü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri* başlıklı başka bir araştırmanın sonuçlarına göre bölgede görev yapan kamu çalışanları ilde fazla kalmamakta ve imkânını bulur bulmaz başka şehirlere göç etmektedirler. Bölgede kamu çalışanlarının ortalama bölgede kalma süresi 3,6 yıldır. Aynı çalışmada katılımcılara “elinde olması durumunda gelip çalışmayacağı il” sorulduğunda diğer iller arasında Ardahan'ın ön plana çıktığını bulgulamışlardır. Nitekim katılımcılardan her dört kişiden üçünün ellerinde imkân olması durumunda gelip çalışmak istemedikleri bölgedeki ilk il Ardahan'dır. Alan araştırmasında çalışanlar ve ailelerinin memnuniyeti konusunda iller arasında bir farklılık olup olmadığına bakıldığında çalışanların çalışmaktan en az memnuniyet duydukları (%45) il yine Ardahan'dır. (Çaha ve Tutar, 2013: 85, 131).

Bu anlamda Ardahan ilinin beşerî sermayesi son derece düşüktür. Eğitim ve gelir düzeyi ile entelektüel birikim gibi değişkenler açısından belli doyumluğa ulaşmış insanların ilden göç etmektedir. Bunun gereçleri arasında kamu çalışanlarının iş doyumlarının düşük seyretmesi ve ilde kalma sürelerinin oldukça kısa olması gibi etmenler de yer almaktadır. Bu durum sağlık alanından eğitime, bürokrasiden yerel yönetimlere kadar ilin hemen hemen her alanını tesiri altına alan olumsuz bir durumdur. Bununla ilgili Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanan “İller Arası Rekabetçilik Endeksi, Beşerî Sermaye Alt Endeksi” adlı çalışma sonuçlarına göre de Ardahan ili Türkiye ortalamasının oldukça altındadır.

Tablo 22: 2016-2017 Dönemine Göre Beşerî Sermaye Alt Endeksi Değerleri ve Sıralaması

Sıra	İller	2016-2017 Beşerî Sermaye Alt Endeks Değeri	2012- 2013	2013- 2014	2014- 2015	2015- 2016	2016- 2017
1	Ankara	53,17	1	1	1	1	1
2	İstanbul	52,13	2	2	2	2	2
3	Kırşehir	47,27	4	5	4	3	3
4	Tunceli	45,80	3	3	3	4	4
5	İzmir	44,75	5	4	6	5	5
61	Ardahan	27,13	61	48	34	60	61
80	Ağrı	15,60	81	81	81	79	80
81	Şanlıurfa	14,84	80	79	80	81	81

Kaynak: İllerarası Rekabetçilik Endeksi, 2018: 39-50, 55

Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanan “İller Arası Rekabetçilik Endeksi’nin, *Beşerî Sermaye Alt Endeksi*”, çekim gücünde gerileme yaşayan illerin tespit edilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Buna göre *Beşerî Sermaye Alt Endeksi Değeri ve Sıralaması*’na göre Ankara 53,17 endeks değeri ile ilk sıradadır. Onun hemen peşi sıra 52,13 endeks değeri ile İstanbul gelmektedir. Ardahan ise 81 il arasında 61. sıradadır. 2013-2015 yılları arasında Türkiye genelinde 48 hatta 34. sıralara kadar yükselen il, 2016-2017 yıllarına gelindiğinden 61. sıraya düşmüştür. *Sermaye Alt Endeksi Değerleri ve Sıralaması*’na göre Türkiye genelinde 80. sırada Ağrı (15,60), 81. sırada ise Şanlıurfa (14,84) yer almıştır. Ardahan ise Türkiye’deki en düşük endeks değerine sahip illerden yaklaşık 10 puan yukarıdadır.

3.2.3. Eğitim

Eğitim bir şehrin en önemli tamamlayıcı unsurlarından biridir. Şehirler ekonomi ve ticaretin, sağlık hizmetlerinin, siyasal faaliyetlerin, sosyal ve kültürel hizmetlerin ve diğer yapısal hizmetlerin yanı sıra eğitim hizmetlerinin de verildiği yerlerdir. Modern toplumlarda eğitim politikası ve eğitim hizmetleri bir bütün olarak insanları yakından alakadar etmekte ve insanların yaşadığı yeri seçmesinde ve belirlemede başat etkenlerden birini oluşturmaktadır. Ardahan ilinde eğitim imkânları, eğitimin niteliği gibi hususiyetler ilin sosyal sermayesinden göç dinamiklerine, istihdamından sosyal imkânlarına kadar hemen hemen her türlü sosyal yapıyı yakından ilgilendirmektedir. Öncelikle

ilde yaşayanların eğitim durumuna bakıldığında Tablo 23'te yer aldığı şekliyle eğitim seviyesinin yüksek olduğu ve lisansüstü eğitim oranında bariz bir artışın olduğu görülmektedir.

Tablo 23: Ardahan İlinde Yaşayanların Eğitim Durumu

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Okuma yazma bilmeyen	6.778	6.517	6.081	5.677	5.373	4.955	4.660
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	11.277	10.648	9.423	9.044	8.771	8.720	8.237
İlkokul	29.032	28.371	27.227	26.336	25.059	23.149	22.281
İlköğretim	14.585	12.566	11.041	11.198	12.156	7.368	7.091
Ortaokul ve dengi meslek okulu	7.527	9.274	11.735	12.007	12.807	17.872	18.443
Lise ve dengi meslek okulu	13.273	13.663	14.539	14.691	15.977	16.340	16.301
Yüksekokul veya fakülte	6.686	7.345	7.879	7.722	8.450	8.885	9.513
Yüksek	351	388	392		705	753	774
Doktora	93	118	124	183	192	195	203
Bilinmeyen	2.005	1.354	996	940	880	852	857
Genel Toplam	91.607	90.244	89.437	88.435	90.370	89.089	88.360
<i>Kaynak: https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1</i>							

Tabloya bakıldığında okuma yazma bilmeyenlerin oranı, 2014 yılında 6.778 kişiye, 2020 yılında bu sayı 4.660'a düşmüştür. Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyenlerin oranında da benzeri bir eğilim söz konusu olmuş 2014 yılında 11.277 olan sayı, 2020 yılında 8.237'ye gerilemiştir. İlkokul ve ilköğretim mezunlarının oranında yıllara göre aşamalı bir düşüş meydana gelmiştir. Bunun en önemli sebebi ise 4+4+4 eğitim sistemine geçilmesiyle birlikte hem zorunlu eğitimin getirilmiş olması hem de ilkokulun eğitim süresinin 5 yıldan 4 yıla düşürülmüş olmasıdır. Ortaokul ve lise eğitim düzeylerinde de yıllara göre istikrarlı bir artış söz konusu olmuştur. Benzeri bir artış, lisans ve üstünde de olmuştur. İlde yaşayanların eğitim durumuna bakıldığında en dikkat çekici hususlarda biri, lisansüstü eğitimde ortaya çıkan artış eğilimi olmuştur. Keza 2014 yılında 351 olan yüksek lisans mezunu 2020 yılında 774'e, 2014 yılında 93 olan doktora mezunu 2020 yılında 203'e yükselmiştir. Buna

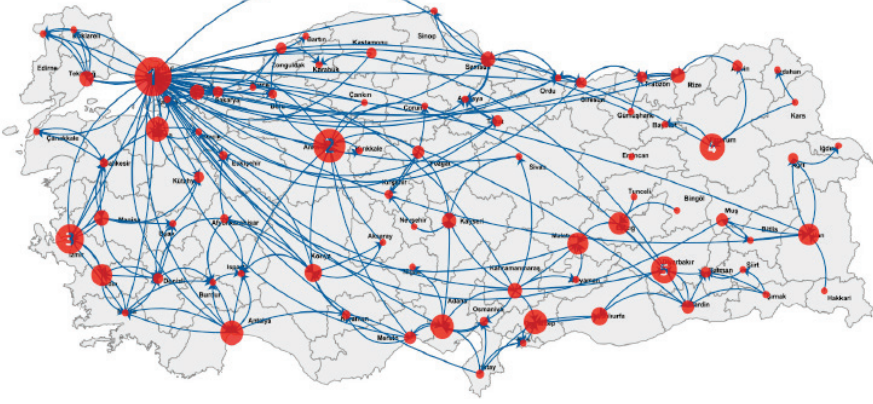
göre lisansüstü eğitim seviyesinde 2014'ten 2020 yılına kadarki 7 yıllık süre zarfında yüzde 100'ün üstünde bir artış meydana gelmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri 2018 yılında kurulan Ardahan Üniversitesinde lisansüstü eğitim bölümlerinin sayısının artması olabilir. Bu konuda TÜİK'in 2016 yılında yayımladığı İllerde Yaşam Endeksi sonuçları, lisans ve üstü mezunların oranı ve kamu eğitim hizmetlerinden memnuniyet oranı gibi değişkenlerde şu verileri ortaya koymaktadır.

Tablo 24: İlde Eğitim Hizmetleri İstatistikleri

		Ardahan	TRA-2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Eğitim	Okul öncesi eğitimde (3-5 yaş) net okullaşma oranı (%)	35,8	30,7	35,3
	TEOG sistemi yerleştirmeye esas puan ortalaması (puan)	270,1	251,5	295,9
	YGS puan ortalaması (puan)	178,6	187,5	197,6
	Fakülte veya yüksekokul mezunlarının oranı (%)	10,5	10,5	13,1
	Kamunun eğitim hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	72,8	72,6	74,1
<i>İllerde Yaşam Endeksi, 2016</i>				

Okul öncesi eğitimde (3-5 yaş) net okullaşma oranı %35,8 ile hem TRA-2 ortalamasının hem de Türkiye ortalamasının bir miktar üzerinde gerçekleşmiştir. TEOG sistemi yerleştirmeye esas puan ortalaması ise 270,1 ile TRA-2 ortalamasının üzerinde gerçekleşirken Türkiye ortalamasının ise gerisinde kalmıştır. YGS puan ortalamasında daha olumsuz bir görünüm bulunmaktadır. YGS puan ortalaması 178,6 ile hem TRA-2 ortalaması hem de Türkiye ortalamasının bir hayli gerisinde kaldığı tespit edilmiştir. Fakülte veya yüksekokul mezunlarının oranı %10,5 ile TRA-2 ortalamasıyla aynı ancak Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştır. Kamunun eğitim hizmetlerinden memnuniyet oranı 72,8 ile TRA-2 ortalamasına yakın ancak Türkiye ortalamasının gerindedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Ardahan'ın Türkiye'nin kuzeydoğuda yer alan bir serhat şehri olmasıdır. Coğrafi açıdan İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlere uzaklığı, Ardahan açısından -eğitim alanında- olumsuz tesirler meydana getirmektedir. Bu konuda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından 2020 yılında yayımlanan *İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu* sonuçlarına göz atmakta fayda vardır.

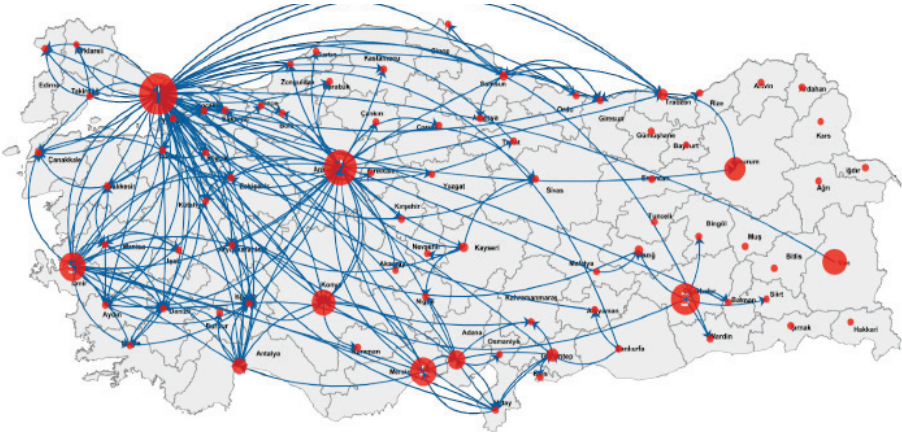
Harita 1: Ortaöğretimde Aradalık Merkezîliği ve İller Arası İlk 200 İlişki

Kaynak: İller ve Bölgeler Arası Sosyo-Ekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 21.

Yakınlık merkezîliği bir ilin diğer illerle ağ mesafelerine göre ortalama yakınlığını yani ilin erişilebilirliğini göstermektedir. Harita 2'de görüldüğü üzere bu ölçüt açısından İstanbul, Ankara ve İzmir ilk sıralarda gelmektedir. Bu iller hem gelişmiş iller olup hem de her yere öğrenci gönderebilen merkezlerdir. Ardahan gibi illerin nüfuslarıyla bağlantılı olarak daha az sayıda öğrenciye sahip olmaları ve yakınlarında yerel merkez niteliğinde illerin bulunması nedeniyle erişilebilirlik dereceleri nispeten düşük seviyelerdedir (İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 21).

Harita 2: Yükseköğretimde Aradalık Merkezîliği ve İller Arası İlk 200 İlişki

Kaynak: İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 32

Ülkenin kuzeydoğu kesimlerinde yer alan Ardahan gibi illerin ilk 200 ilişki de bağ kuramadığı görülmektedir. Bu durumda söz konusu illerin nüfusunun az olmasının ve hizmet kapasitelerinin düşüklüğünün etkili olduğu düşünülmektedir. Harita 3'te illerin en önemli ilk uç bağı incelendiğinde yerelliğin öne çıktığı görülmektedir. Her ne kadar illerin ilk tercihleri İstanbul olsa da diğer tercihlerinde yakın çevreye yöneliş olmaktadır. Örneğin Erzurum yakın bölgesinde bulunan Bayburt, Erzincan, Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan, Artvin ve Van'dan öğrenci almaktadır. Ortaöğretim hizmet skoru değerlerine ait LISA küme analizi sonuçlarına göre hem yerleşimin kendisinin hem de komşu yerleşimlerinin yüksek ortaöğretim hizmet skoruna sahip olduğu alanların (Yüksek-Yüksek) İstanbul, Bursa gibi büyükşehirler ile Ankara ve İzmir'in çevresinde kümelenme eğiliminde olduğu görülmektedir. Hem yerleşimin kendisinin hem de komşu olduğu yerleşimlerin düşük ortaöğretim hizmet skoruna sahip olduğu alanlar (Düşük-Düşük) ise Tunceli, Bingöl, Hakkâri, Kastamonu ve Ardahan yerleşimlerinde ve çevresinde kümelenmektedir (Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Hizmet Merkezleri Raporu, 2020: 32, 33, 44).

3.2.4. Sağlık

Sağlık, bir temel haktır. Ülkelerin sağlık politikaları bu esastan hareketle kimselerde cinsiyet, yaş, etnisite, din, siyasal ideoloji, sosyal sınıf gibi farklılıkları gözetmeksizin herkese eşit ve adil bir şekilde koruyucu, tedavi ve rehabilite edici hizmet verilmesini gözetici nitelikte olmalıdır. Bir toplumda sağlık hizmetlerinin elverişli ve nitelikli olmaması; o yerin kalkınmasını, sosyal psikolojisini ve ekonomik durumunu doğrudan etkileyebilmesi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Diğer bir deyişle bir ilde veya yerde sağlık hizmetlerinin iyi olmaması; o yerden göçü teşvik eden, o yerin sakinlerinin ekonomik imkânlarını olumsuz etkileyen, o yere güven duyulmamasına sebep olan ve daha birçok olumsuz çarpan etki yaratan faktördür. Tablo 25'te yer aldığı üzere sağlık hizmetleri ve imkânları ile ilgili göstergeler, Ardahan ilinde sağlık alanında sorunlar olduğunu göstermektedir.

Tablo 25: Ardahan İli Hastane Yatak Sayıları

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Sağlık Bakanlığı	140	150	200	200	200	183	175	175	200	210
Diğer	116	50	50	50	41	-	-	-	-	-
Toplam	256	200	250	250	241	283	175	175	200	210

Kaynak: TÜİK <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Hastane%20Yatak%20Say%C4%B1lar%C4%B1&dil=1>

Ardahan ilindeki hastane yatak sayılarına bakıldığında yıllara göre bir artış olduğu görülmektedir. Bu durum, normatif olarak arzu edilebilir bir şeydir. Ancak Tablo 20’de ifade edildiği üzere Ardahan ilinin nüfusu 96.161 olup 2010 yılında 140 olan yatak sayısı 2019 yılı itibarıyla 210’a ulaşmıştır. İlde tek hastane olan Ardahan Devlet Hastanesi’nden Artvin’in Şavşat ilçesinin de sağlık hizmeti aldığı göz önünde bulundurulduğunda tek hastanenin kapasitesinin bütün bir şehre yetmemesi sorunu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 26: Daimî İkametgâha Göre Seçilmiş Ölüm Nedenlerinin Dağılımı, 2009-2017

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Dolaşım sistemi hastalıkları	237	234	286	303	253	277	274
İyi huylu ve kötü huylu tümörler	138	128	158	171	162	169	150
Solunum sistemi hastalıkları	103	98	113	125	99	137	118
Sinir sistemi ve duyu organları hastalıkları	17	17	22	14	19	19	21
Endokrin (iç salgı bezi), beslenme ve metabolizmayla ilgili hastalıklar	27	33	30	34	28	29	31
Dışsal yaralanma nedenleri ve zehirlenmeler	14	16	32	37	35	34	34
Diğer	74	57	69	71	86	70	75
Toplam	610	583	710	755	682	735	703

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Daimi%20ikametgaha%20g%C3%B6re%20se%C3%A7ilmi%C5%9F%20%C3%B6l%C3%BCm%20nedenlerinin%20da%C4%9F%C4%B1%C4%B1m%C4%B1>

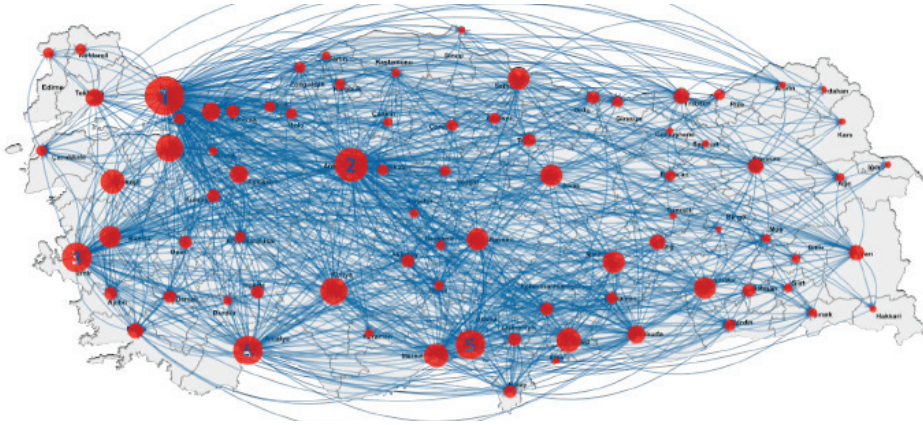
Ardahan ilindeki daimî ikametgâha göre seçilmiş ölüm oranlarına bakıldığında 2017 yılı içerisindeki toplam 703 ölümlü vakanın 274’ü olan çok büyük bir çoğunluğu dolaşım sistemi hastalıkları sebebiyle hayatını kaybetmiştir. İlde yaşayanların önemli bir oranı verilen sağlık hizmetinden memnun değildir. İllerde Yaşam Endeksi Raporu’na göre ilde yaşayanların sağlığından memnun olanların oranı ve kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı gibi bir takım değişkenlerin oranı aşağıda verilmiştir.

Tablo 27: İlde Sağlık Hizmetleri İstatistikleri

		Ardahan	TRA2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Sağlık	Bebek ölüm hızı (%)	11,1	12,8	11
	Doğuştaki beklenen yaşam süresi (Yıl)	76,6	77	78,1
	Hekim başına düşen müracaat sayısı	5.044	5.970,3	5.834,4
	Sağlığından memnuniyet oranı (%)	64,6	66,7	72
	Kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	72,4	70,7	77,5
TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2016				

Ardahan ilinde bebek ölüm hızı %11,1 ile TRA-2 ortalamasının altında ve Türkiye ortalamasına yakındır. Doğuştaki beklenen yaşam süresi 76,6 yıl ile TRA-2 ortalamasının ve Türkiye ortalamasının bir miktar altında ölçülmüştür. Hekim başına düşen müracaat sayısı 5.044 ile TRA-2 ortalamasının ve Türkiye ortalamasının altında gerçekleşmiştir. Sağlığından memnuniyet oranı ise %64,6 ile TRA2 ortalamasının ve Türkiye ortalamasının altında olumsuz bir tablo çizmektedir. Kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı ise %72,4 ile TRA-2 ortalamasının üzerinde ancak Türkiye ortalamasının altında ölçülmüştür. Bu sebeplerle ilde ciddi sağlık sorunu olan hastaların çok büyük bir oranı Erzurum başta olmak üzere diğer illere gidebilmektedir.

Harita 4: Sağlık Hizmetlerinde İller Arası İlk 1000 İlişki

Kaynak: İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 40

Ağdaki ilk 1000 bağ incelendiğinde İstanbul başta olmak üzere Ankara, İzmir gibi gelişmiş illere olan akışların yoğun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Ardahan ilinin ilk 1000 bağ içinde seyrek akışı olduğu görülmektedir. Harita 4'te yer alan akışlar diğer illerden gelen hasta sayısını göstermektedir. İç derece ölçüt değeri yüksek olan iller sağlıkta daha çok hizmet veren illerdir. İç derece merkeziliğinde sıralama İstanbul, Ankara gibi büyük illerin nüfuslarına paralel bir sağlık hizmeti sunduğunu göstermektedir. Sosyoekonomik gelişmişlik açısından alt sıralarda yer alan Hakkâri, Tunceli, Muş, Bingöl, Iğdır, Ağrı ve Ardahan gibi iller sağlık hizmeti sunma bakımından da alt sıralarda yer almaktadır. Bu çerçevede coğrafi saçılım endeksi bir ilden dışarıya giden hastaların bu hizmet için ortalama ne kadar uzağa gittiklerini ölçmektedir. Coğrafi saçılım sıralamasında Ardahan coğrafi olarak ülkenin doğu sınırında kalan iller 800 km'yi aşan saçılımları ile hastaları en uzağa giden illerin başındadır. Sağlık hizmetlerinde hemen hemen her merkezilik ölçütünde ilk sırada İstanbul, en altında yer alan illerin başlıcalarından biri Ardahan'dır. Ardahan, Tunceli, Bayburt ve Artvin gibi illerde hem gelen hem de giden hasta sayısı sınırlı sayıdadır. Yerleşimlerin sağlık hizmet skoruna ait LISA küme analizi sonuçlarına göre hem yerleşimin kendisinin hem de komşu olduğu yerleşimlerin düşük sağlık hizmet skoruna sahip olduğu alanların oluşturduğu kümeler, Bingöl, Tunceli, Erzincan, Giresun, Ardahan, yerleşimlerinde bulunmaktadır (İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 40, 42, 45, 47, 61).

3.2.5. Göç

Göç bir sosyal hareketliliktir ve hem göç edilen hem de göçe uğrayan yerleşim yerini etkiler. Öncelikle ifade edilmelidir ki bu çalışmada ele alınan ve değerlendirilen göç türü, iç göçtür. Yani ülke sınırları içinde daha çok kırdan kente, kırdan kıra, kentten kıra veya kentten kente doğru olan göçlerdir. İç göçler daha çok varsıl topraklara, zengin maden yataklarına, ticaret veya sanayi merkezlerine, kentlere, turizm alanlarına, sosyal ve kültürel açıdan cazibe merkezlerine doğru gerçekleşir. Ardahan ilinin en önemli yapısal meselelerinden biri, il sınırları içinden başka illere geçekleşen iç göçtür. Ardahan ili her yıl istikrarlı bir şekilde geçekleşen yoğun göç sebebiyle kan kaybına uğramaktadır. Göçle birlikte Ardahan, sürekli beşerî sermayesini, gelir ve servetini, entelektüel ve kültürel birikimi kaybetmektedir. Bu kayıplar bugünden yarına hemen yerine ikame edilemeyecek ölçüde çoklu kaynakların, değerlerin yer değiştirdiği kıymetlerdir. Aşağıda, Tablo 28'de Ardahan'da yıllara göre geçekleşen göç hareketliliği yer almaktadır.

Tablo 28: Yıllara Göre Ardahan İli Göç Hareketliliği

	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı
2019-2020	96.161	4.085	5.215	- 1 130	-11,7
2018-2019	97.319	5.164	7.028	- 1 864	-19,0
2017-2018	98.907	7.342	6.376	966	9,8
2016-2017	97.096	5.284	7.154	- 1 870	-19,1

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>

Tablo 28’de gösterilen verilere göre yıllar içinde Ardahan ilinde ağırlıklı olarak nüfus azalmaktadır. İlgili yıllarda 2017-2018 dönemi hariç net göç hızının %20’lere varan oranlara ulaştığı dikkat çekmektedir. Bu oran oldukça yüksek olup ilin beşerî sermayesinin ve emek gücünün dışarıya aktığı anlamına gelmektedir. Bu durum ilin uzun dönemli kalkınma planlarını sekteye uğratacak en önemli nedendir.

Tablo 29: TRA-2 Bölgesi İllerinde Doğum Hızları

İller	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ardahan	2,24	2,17	2,01	2,05	1,91	1,88	1,74
Ağrı	4,04	3,84	3,72	3,63	3,28	3,18	2,88
Kars	2,75	2,64	2,59	2,54	2,35	2,24	2,10
Iğdır	3,19	3,05	2,98	2,81	2,70	2,56	2,26

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=do%C4%9Furgenl%C4%B1k>

Tablo 29’da “TRA2 Bölgesi İllerinde Doğum Hızları” gösterilmektedir. Ardahan ilinde yaşanan yoğun göçün yanı sıra doğum oranlarının da diğer illere kıyasla düşük olduğu gözlemlenmektedir. Yoğun göçün yanında doğum oranlarının da düşük olması uzun vadede Ardahan illi için bir çıkmaz olarak değerlendirilebilir.

Tablo 30: Ardahan ve TRA-2’de Göç Etme Nedeni, Geriye Dönmeyi İsteme ve İstememe Sebebi

Göç Etme Nedeni		Geriye Dönmeyi İstememe Sebebi		Geriye Dönmeyi İsteme Sebebi	
ARDAHAN	TRA-2	ARDAHAN	TRA-2	ARDAHAN	TRA-2
Ekonomik (78,2)	Ekonomik (81)	Eşim ve çocuklarım istemediği için (36,8)	Memleketteki eğitim koşulları yetersiz (38,7)	Memleket hasreti çekiyorum (33,6)	Memleket hasreti çekiyorum (28,0)
Eğitim (52,8)	Eğitim (55,2)	Bu şehre uyum sağladım (33,5)	Buradaki gelir seviyem yüksek (35,6)	Bu şehre uyum sağlayamadım (29,1)	Bu şehre uyum sağlayamadım (24,7)
Sağlık (41)	Sosyal yaşamın yetersizliği (47,2)	Memleketteki eğitim koşulları yetersiz (30,8)	Bu şehre uyum sağladım (35,0)	Buradaki gelir düzeyim düşük (29,8)	Buradaki gelir düzeyim düşük (22,3)
Akrabalarım buraya göç ettiği için (40,3)	Akrabalarım buraya göç ettiği için (44)	Memleketteki sağlık şartları yetersiz (31,2)	Memleketteki sağlık şartları yetersiz (33,0)	Memlekette malım/mülküm var (24,9)	Memlekette malım/mülküm var (21,3)
Sosyal yaşamın yetersizliği (39,9)	Göç edenlerden gelen olumlu bilgiler (34,0)	Memleketimin geri kalmışlığı yüzünden (21,8)	Eşim ve çocuklarım istemediği için (31,6)	Ailemin memlekette kalması yüzünden (16,2)	Ailemin memlekette kalması yüzünden (17,5)
İklim Koşulları (39,6)	Sağlık (31,9)	Buradaki gelir seviyem yüksek (24,7)	Memleketimin geri kalmışlığı yüzünden (29,7)		

Kaynak: SERKA (2012). TRA-2’de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma, Kars, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.

Göç etme sebebi, geri dönme isteme veya geri dönme istememe parametreler, göç olgusunun illere göre nevi şahsına münhasır yanlarının anlaşılması açısından son derece önem taşımaktadır. Tablo 30’da yer alan SERKA (2012) çalışmasından yapılan alıntıda ilk iki sütunda Ardahan ve TRA-2 Bölgesi’nden göçün sebepleri gösterilmektedir. İki bölgede de göçün en önemli sebebi olarak *ekonomik nedenler* gösterilmiştir. Dolayısıyla bölgede gerçekleştirilemeyen yatırımlar ve yoksulluk, göçün tetikleyici unsuru olarak gösterilmektedir. İkinci bir sebebin ise *eğitim* olduğu tespit edilmiştir. Bu alanda hazırlanan doğru stratejilerin ve yapılan yatırımların göçün hızını azaltabileceği düşünülebilir. Görüldüğü üzere eğitim parametresi, göç olgusunu farklı açılardan etkileyebilmektedir. Çocuklarının daha iyi şartlarda nitelikli eğitim almasını isteyen kimseler, çareyi

Ardahan'dan gitmekte görebilmektedir. Bu durum, beraberinde zincirleme bir tesir yaratmaktadır. Şöyle ki çocuklarının daha büyük bir şehirde daha nitelikli almasını isteyen ebeveynler, göç ettikçe nitelikli ve potansiyel nitelikli genç nüfus şehirden gitmektedir. Bu durum beşerî sermayeyi zayıflatan bir toplumsal motivasyondur. Tabloya geri dönülecek olursa göçün üçüncü sebebi Ardahan ve TRA-2 Bölgesi'nde farklılık göstermektedir. Ardahan ilinde göçe iten nedenler arasında *sağlık* en önemli üçüncü faktörken TRA-2 Bölgesi'nde *sosyal yaşamın yetersizliği* ön plana çıkmıştır. Göçün dördüncü nedeni her iki bölgede de benzerlik göstererek *akrabaların çekim gücünün önemi* ortaya çıkmıştır. Göçün beşinci nedeni olarak Ardahan ilinde *sosyal yaşamın yetersizliği* ön plana çıkarırken TRA-2 Bölgesi'nden farklı olarak *göç edenlerden gelen olumlu bilgiler* başlığı ön plana çıkmıştır. Göçün tespit edilen son nedeni olarak Ardahan ilinde *iklim koşulları* gösterilirken TRA-2 Bölgesi'nde ise *sağlık* başlığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak Ardahan ili özelinde ve TRA-2 Bölgesi'nde göçün genel olarak benzerlik gösterdiği ifade edilebilir.

Göç edenlerin geriye dönmeyi istememe sebepleri açısından değerlendirildiğinde de Ardahan ve TRA-2 Bölgesi benzerlik göstermekle birlikte öncelik sıralamalarında bazı farklılıklar göstermektedir. Ardahan ilinde özellikle *"Eşim ve çocuklarım istemediği için."* ifadesi ön plana çıkmaktadır. Özellikle kırsal kesimde kadınların iş yükünün ağırlığı ve gençlerin diğer şehirlerde yaşayan yaşlılarıyla aynı imkânlarla sahip olmamaları Ardahan ilinin eşler ve çocuklar açısından cazibesini yitirmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra eş ve çocuklarda Ardahan'a geri dönmeme isteğinin en önemli sebeplerinden bir başkası, sosyal hayatın yetersizliğidir. Sosyal, kültürel, sportif ve eğlence amaçlı komplekslerin olmaması, sadece geri dönme taleplerini göç etme arzusunun da ateşlemektedir. Bu anlamda göçün sebepleri, geri dönme veya dönmeme talepleri birbiri içinde eriyik faktörler silsilesi, birbirine mündemiç olan bir konudur. Tablo 30'a göre geri dönmeyi istememe faktörünün TRA-2 Bölgesi boyutuna bakıldığında, birinci sebep *"memleketteki eğitim koşulları yetersiz!"* olarak gösterilmektedir. *"Bu şehre uyum sağladım."* diyenlerin önem sıralaması Ardahan ilinden göç edenler için ikinci önemli nedenken TRA-2 Bölgesi'nde üçüncü neden olarak tespit edilmiştir. *"Memleketteki eğitim koşulları yetersiz."* oluşu ise Ardahan iline geri dönmemek için dördüncü gerekçe olarak gösterilirken TRA-2 Bölgesi'nde ise birinci nedendir. *Memleketimin geri kalmışlığı* gerekçesi ise Ardahan ilinde altıncı önemli gerekçe iken, TRA-2 Bölgesi'ndeki önem sıralaması en sondadır. *"Buradaki gelir seviyem yüksek."* gerekçesi ise Ardahan ilinden göç edenler açısından sonuncu önem sıralamasında yer alırken TRA-2 Bölgesi'nde ikinci önemli gerekçe olarak tespit edilmiştir.

Geriye dönmeyi isteme sebepleri açısından değerlendirildiğinde sıralamalar Ardahan ilinde ve TRA-2 Bölgesi paralellik göstermektedir. Buna göre her iki bölgede de gerekçeler şu şekilde sıralanmaktadır: memleket hasreti çekiyorum, bu şehre uyum sağlayamadım, buradaki gelir düzeyim düşük, memlekette malım/mülküm var, ailemin memlekette kalması yüzünden şeklindedir.

Tablo 31: Ardahan'ın En Çok Göç Verdiği Beş İl

Yıllar	İstanbul	İzmir	Ankara	Kocaeli	Bursa
2015	2.612	303	600	507	497
2016	2.052	263	575	447	354
2017	1.918	282	610	453	414
2018	1.702	2622	427	352	319
2019	2.262	248	508	456	338
2020	1.327	213	311	326	216
Toplam	11.873	3.931	3.031	2.541	2.138

Kaynak: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>

Ardahan ilinden yapılan göç faaliyeti özellikle bazı büyükşehirlerde yoğunlaşmaktadır. Bu iller Tablo 31'de sıralanmaktadır. Tabloya göre 2015-2019 yılları arasında en çok göç alan iller sırasıyla İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli, Bursa'dır. Bu illerin ortak özelliği olarak kişi başına düşen GSYH açısından en yüksek iller olmaları gösterilebilir. Bu durum SERKA (2012: 156) çalışmasında elde edilen Ardahan'dan göç etmenin en önemli sebebinin "ekonomik nedenler" olduğu sonucunu destekler niteliktedir.

3.3. İlin Siyasi Durum ve Kültürel Yapı Analizi

Bu başlık altında ilin sosyal yaşam, yaşam memnuniyeti, güvenlik durumuna ve sivil toplum yapısına ilişkin yapı ve durum analizi yapılmıştır.

3.3.1. Sosyokültürel Yaşam

Sosyal yaşam, insanın çevresindeki bütün her şeyle olan ilişkisini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu vesileyle sosyal yaşam, insanı kuşatan bir etkiye sahiptir ki bireyin fizyolojik, ruhsal ve ekonomik açıdan iyi olması sosyal yaşamının iyi olması ile mümkündür. Bu bağlamda sosyal yaşam, bir ildeki insanların geleceğini o ilde kurup kurmaması yönündeki kararlarını

önemli ölçüde etkiler. Dolayısıyla bir ilin gelişmişliği o ilin sosyal yaşam açısından donanımlı olup olmamasına bağlıdır. Başka bir deyişle gelişmiş iller; güçlü, zengin ve doyurucu sosyal yaşam imkanlarına sahip illerdir. Elde edilen veriler göstermektedir ki Ardahan ilinin en zayıf olduğu yanlarından biri de sosyal yaşama ilişkin yapısı ve durumudur.

Tablo 32: İllerde Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan'da Sosyal Yaşam

		Ardahan	TRA-2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Sosyal Yaşam	Sinema ve tiyatro seyirci sayısı (yüz kişide)	6,7	5,3	45,4
	Bin kişi başına düşen alışveriş merkezi alanı (m ²)	0	0	69,5
	Sosyal ilişkilerinden memnuniyet oranı (%)	90,4	89,5	88,8
	Sosyal hayatından memnuniyet oranı (%)	43,4	44,8	54,3
Yaşam memnuniyeti	Mutluluk düzeyi (%)	60,7	59,2	61,2
TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi,				

Tablo 32'ye göre sinema ve tiyatro seyirci sayısı Ardahan'da her yüz kişide 6,7'iken sinema ve tiyatro izleyicinin TRA-2 Bölgesi ortalaması yüz kişide 5,3, Türkiye ortalaması 45,4'tür. Görüldüğü üzere Ardahan'daki sinema ve tiyatro izleyicisi, Türkiye ortalamasının %14,75'i kadardır. Çaha ve Tutar'ın "TRA2 Bölgesi'nde Yoğun Kamu Çalışmanı Göçü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" adlı çalışmalarında yaptıkları alan araştırmasının sonuçlarından birine göre "Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinde sinema, tiyatro veya benzeri kültürel/sanatsal etkinlikleri sağlayan alt yapı imkânları fazla bulunmamaktadır. Çalışanlar içinde, yaşadıkları şehirlerde yeteri kadar tiyatro ve sinema salonu olduğunu belirtenlerin oranı %3,2 gibi dikkate alınmayacak kadar düşük düzeydedir." (Çaha ve Tutar, 2013: 144) Keza Ardahan ilinin de içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi'nin tamamında bin kişi başına düşen alışveriş merkezi alanı, "0" dir. Yani bölgede hiç alışveriş merkezi bulunmamaktadır. Burada dikkat çeken husus, alışveriş merkezlerinin de içinde bulunduğu sosyal donatı alanları yapılırken genellikle o yerin hitap edeceği nüfusun yeter sayısına bakılmaktadır. Diğer bir deyişle kamu eliyle olmadığı müddetçe özel müteşebbis nüfus potansiyelinin yatırım maliyetini karşılayabilip karşılayamayacağını hesaba katmaktadır. Ardahan ilinin nüfus oranları çok düşük olduğundan bu yöndeki teşebbüsler genellikle

fayda-maliyet hesabına takılmaktadır. Ancak ilin sosyal hayat fukaralığı, fayda-maliyet hesabını açacak şekilde vahim düzeydedir.

Ardahan ilindeki sosyal ilişkilerden memnuniyet oranına bakıldığında ildekilerin %90,4'ü sosyal ilişkilerinden memnundur. Bu oran TRA-2 Bölgesi (%89,5) ve Türkiye ortalamasının (%88,8) üstündedir. Ardahan'da yaşam memnuniyeti durumuna bakıldığında ise yaşantısından memnun olanların %60,7 iken bu oran çok az farkla TRA-2 Bölgesi'nin (%59,2) üstünde, Türkiye ortalamasının (%61,2) altındadır. Öte yandan ilde sosyal hayattan duyulan memnuniyet oranına bakıldığında bu oranında hayli düşük oluşu dikkatlerden kaçmamaktadır. Keza ilde sosyal hayatından memnun olanların oranı %43,4 iken bu değişkenin TRA-2 Bölgesi ortalaması %44,8, Türkiye ortalaması ise %54,3'tür. Bu konuda Prof. Dr. Ömer Çaha ve diğerlerinin 2018 yılında yaptıkları "*TRA2 Bölgesi Gençlik Araştırması*" adlı çalışma, gençler özelinde sosyal imkânların yetersizliği ile ilgili şu hususlara vurgu yapmaktadır:

"TRA2 bölgesinde gençler bakımından göze çarpan en önemli sorunlardan biri, şehirlerde sosyal ve kültürel altyapı imkânlarının yetersizliğidir. Gençlerin yüzde 84'ü spor imkânlarının bulunmadığından şikâyetçidir. Spor imkânlarının bulunmayışı gençleri internet kafelere ve kahvelere mahkûm etmektedir. Araştırma kapsamında mülakat yapılan yetkililer genel olarak internet kafelerle ilgili sorunlara işaret etmişlerdir. İnternet kafelerin gençler için aynı zamanda uyuşturucu gibi olumsuz alışkanların merkezleri hâline geldiğine ilişkin şikâyetler birçok kişi tarafından dile getirilmiştir. TRA2 Bölgesi'nde gençler açısından yaşanan sorunlardan biri de spor altyapısının yeterli düzeyde bulunmamasıdır. Bölgedeki il ve ilçelere spor salonları, futbol sahaları, tenis kortları, voleybol sahaları, yüzme havuzları inşa edilerek gençlerin buralarda spor yapmaları sağlanmalıdır. Gençliğin hem ruhsal sağlığı hem de toplumsal yaşama katılımı açısından spor çok önemli bir araçtır. Ancak bölgedeki spor altyapı imkânlarının yetersizliği gençlerin bu alana yönelmesini önlemektedir. Bu bakımdan devletin bu alana özel olarak ilgi göstermesi gerekir." (Çaha ve diğ. 2018: 306-307)

Bu çerçevede ilde sinema ve tiyatro seyircisi sayısı, kişi başına düşen alışveriş merkezi alanı oranı, sosyal hayattan memnuniyet düzeyi gibi değişkenlere ilişkin veriler, Ardahan'ın sosyal yaşam imkânlarının son derece yetersiz olduğunu göstermektedir. Bu durum yörede göçü de tetikleyen güçlü bir etkidir. İl merkezindeki üniversite öğrencileri, askerler ve kamu çalışanlarının içinde yer aldığı bütün bir halk, sosyal hayatını zenginleştirmek adına yakındaki büyük illere gönübirlik gidebilmekte veya imkânı olduğunda göçerek ili

terk edebilmektedir. Bu bakımdan sinema salonu, tiyatro salonu veya alışveriş merkezi gibi sosyal tesis ve imkânların yetersizliği özel teşebbüsün insafına bırakılamayacak kadar kamusal bir meseledir. Hülasa sosyal hayatın zayıflığı hususu, Ardahan ilinin zayıf yanlarından bir başkasını teşkil etmekte ve bu durum ilde yaşayanların yaşam memnuniyetini etkilemektedir.

3.3.2. Güvenlik

Şehir ve güvenlik konusu, birbirine içkin olan iki konudur. Güvenli olmayan şehirlerde insanlar, devamlı tedirginlik ve huzursuzluk içinde olurlar. Bu sebeple şehirlerde suç oranının ve çeşitliliğinin artması, insanların başka yerlere göç etmesinin önemli gerekçelerinden birini oluşturur. Aslında Klasik Tarih Teorisi'nde insanların gıda ve güvenlik ihtiyacıyla birlikte yaşamaya başladığını ve şehirler kurmak suretiyle kendilerini güvene aldıklarını ifade etmektedir. Siyaset teorisinde toplum sözleşmesi kuramı, doğa düzeninde büyük balığın küçük balığı yuttuğu, güçlünün güçsüzü ezdiği ve bu düzende insanın ürettiği veya sahip olduğu hiçbir şeyin güvence altında olmadığı gerçeğinden hareketle insanların pozitif yasalara boyun eğdiğini ve devlet otoritesi altına girdiğini söyler. Bu minvade Hobbes (2007: 94-95), herkesin birbirine düşman olduğu ve insanların kendi güçlerinden başka güvencelelerinin olmadığı bir ortamda insan hayatının "yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa" süreceğini belirtir. Bu bağlamda güvenlik şehir açısından son derece önemli bir konu olup medeni toplum düzeninin de teminatıdır. Öte yandan kalkınmış şehirlerin temel göstergelerinden biri güvenlik olup olmadıklarıdır. Ardahan birçok açıdan güvenli bir ildir.

Tablo 33: İller Arası Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan İlinde Güvenlik

		Ardahan	TRA2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Güvenlik	Cinayet oranı (bir milyon kişide)	29,8	30,4	25,5
	Ölümlü ve yaralanmalı trafik kazası sayısı (bin kişide)	2,3	1,6	2,4
	Gece yalnız yürürken kendini güvende hissedenenlerin oranı (%)	69	64,4	67,6
	Kamunun asayiş hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	84,1	83,5	84,2
KAYNAK: TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2016				

Tablo 33'teki verilere göre cinayet oranı TRA-2 Bölgesi ortalamasının bir miktar altında, Türkiye ortalamasının ise üzerindedir. Ölümlü ve yaralanmalı trafik kazası sayısı ise TRA-2 Bölgesi ortalamasının üzerinde ancak Türkiye ortalamasının bir miktar altında gerçekleşmiştir. Gece yalnız yürürken kendini güvende hissedenlerin oranı ise %69 ile hem TRA-2 Bölgesi hem de Türkiye ortalamasının bir miktar üzerindedir. Kamunun asayiş hizmetlerinden memnuniyet oranı %84,1 ile hem TRA2 hem de Türkiye ortalamasına yakın bir seyir izlemiştir. Bu veriler, ilin güvenliğinin yapı ve durumunun, şehrin güçlü yanlarından biri olduğunu göstermektedir.

3.3.3. Sivil Toplum

Siyasal katılım, modernleşmeye koşut olarak özellikle bireyselleşme, kentleşme ve bireysel hak ve özgürlüklerin daha fazla önemsenmesiyle önemi artan bir olgudur. Bu açıdan görel olarak yeni bir kavram olan siyasal katılma, siyasetin en önemli dinamolarından biridir. Nitekim siyaset insanla insan için gerçekleştirilen bir süreç olduğundan siyasal katılımın olmadığı durum ve şartlarda siyasetin işlevsel olmasını beklemek güçtür. Varlık alanlarına bakıldığında insanların evlerinde televizyon başındayken siyasal olaylar hakkında yorum yapmasından siyasal eylemlere ve gösterilere katılmaya kadar geniş bir alandaki eylemler bütününe gönderme yapan siyasal katılım, sadece oy kullanmakla sınırlı tutulabilecek bir etkinlik alanı değildir.

Bu çerçevede en geniş tanımıyla siyasal katılım; "kişinin/ tarafların, kendilerince veya başkalarınca tasarlanmış, merkezî ya da yöresel devlet organlarının personelini, devletin çeşitli düzeylerdeki karar ve uygulamalarını etkilemek üzere yaptıkları hukuki veya hukuk dışı, başarılı veya başarısız eylem ve faaliyetlerin tamamına denir" (Kurtbaş, 2015: 44). Bu bağlamda şehirler açısından siyasal katılım; o şehrin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi yapısının şekillenmesinde tesiri olan başat faktörlerden biridir. Burada elzem olan husus, siyasal katılımı gerçekleştirirken tercih edilen yol, yöntem, araç ve üslup gibi niteliksel hususlardır. Siyasal kültürün en önemli göstergeleri olan bu niteliksel hususların nasıl tercih edildiği ve kullanıldığı en az siyasal katılımın fonksiyonu kadar önemlidir.

Serhat Kalkınma Ajansı tarafından yayımlanan *TRA2 Bölgesi, 2014-2023 Bölge Planı* adlı çalışmada (2014: 12), Ardahan ilinin de içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi'nde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının (STK) dağılımına bakıldığında Ağrı ilinde 247, Kars ilinde 252, Iğdır ilinde 153 ve Ardahan'da 110 adet sivil toplum kuruluşu vardır. En az sivil toplum kuruluşunun Ardahan'da

olduğu görülmektedir. Araştırma sonuçlarına göre başta Ardahan olmak üzere bölgedeki sivil toplum kuruluşlarının örgütlülük bilinci ve düzeyi son derece düşük olup bölgede STK'ler kurumsal kapasite, örgütlenme biçimi, altyapı, gelir kaynağı, üye ve gönüllü profili, üye ve gönüllülerin istekliliği gibi değişkenler açısından eksiklikler ve sorunlar barındırmaktadır. Bundan dolayı düşük kapasitede faaliyet gösteren bölgedeki STK'lerin nicelik ve nitelik açısından belli bir aşamaya gelmesi, bölgedeki birçok sorunun çözümü ve dolayısıyla yörede yaşayanların daha iyi bir yaşam sürebilmesi açısından oldukça önem taşımaktadır (TRA-2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı, 2014: 12).

Bölge ile ilgili yapılan bir başka önemli çalışma ise Prof. Dr. Ömer Çaha, Doç. Dr. Âdem Çaylak ve Dr. Hüseyin Tutar'ın 2013 yılında yayımladıkları *TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili* adlı çalışmadır. TRA-2 Bölgesi'nde faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının kurumsal yapısını ve profillerini ortaya çıkarmak amacıyla 44'ü Ardahan ilinde olmak üzere toplam 320 sivil toplum kuruluşu ile yapılan alan araştırmasının sonuçlarından bazılarını göre:

Bölgede daha geri kalmış il olan Ardahan'daki STK'lerin müstakil kuruluş şeklinde örgütlenme oranı diğer üç ile oranla oldukça yüksek seyrederken Ardahan'da bir kuruluşun temsilciliği ve şubesi şeklinde örgütlenme sayısının yine diğer üç ile oranla düşük kaldığı gözlemlenmektedir. Yasal statüsü dernek olan STK sayısı, Ardahan'da yüzde 88,6, Kars'ta yüzde 83,7, Iğdır'da yüzde 68,6 ve Iğdır'da yüzde 68,3 oranındadır. Ardahan'da yasal statü bakımından dernek biçiminde örgütlenme sayısı Kars, Ağrı ve Iğdır'ın oldukça üstünde seyretmektedir. Öte yandan Ardahan'da dernek sayısının diğer illere nazaran fazla olmasına rağmen vakıf, kooperatif ve sendikanın hiç olmaması da Ardahan'ın görece daha geri kaldığının bir işaretidir. STK'lerin kuruluş amacı iller bazında değerlendirildiğinde Ardahan ve Kars illerinde gençlik ve öğrencilere yönelik kurulan STK oranının Iğdır ve Ağrı illerine oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran, Ardahan'da yüzde 13, Kars'ta yaklaşık yüzde 15 iken Ağrı ve Iğdır'da yaklaşık yüzde 6'da kalmıştır. Tarım ve hayvancılıkla ilgili kurulan STK sayısı, Ağrı ve Iğdır'da sırasıyla yaklaşık yüzde 16 ile yüzde 11 oranlarında seyrederken bu oranın Ardahan'da yaklaşık yüzde 4 ve Kars'ta yaklaşık yüzde 6 seviyesinde kaldığı görülmektedir. Sportif faaliyetlerle ilgili kurulan STK sayısı bakımından Ardahan ili yüzde 17,4 ile diğer illerin epeyce üzerinde görülmektedir. Bu oran, Kars'ta yaklaşık yüzde 9, Ağrı'da yaklaşık yüzde 6 ve Iğdır'da yaklaşık yüzde 4 ile en düşük orandadır. Esnaf ve sanatkârlara yönelik faaliyette bulunmak için kurulan STK sayısı bakı-

mından Ardahan ili yüzde 13 ile diğer illerin epeyce üzerindedir. Bu oran, Ağrı'da yüzde 6, Kars ve Iğdır'da yüzde 7'lerde seyretmektedir. Kadınlara yönelik faaliyetler için kurulan STK sayısı, Ağrı ve Ardahan illerinde diğer iki ile oranla fazladır. Ardahan ve Ağrı'da kadınlara yönelik kurulan STK oranı, yaklaşık yüzde 9 iken Iğdır ve Kars'ta bu oranın yaklaşık yüzde 5'te kaldığı görülmektedir. Tabloda ilginç olan bir diğer husus da Ardahan ve Iğdır'da etnik, kültürel gruplar ve mültecileri konu alan STK sayısının hissedilir derecede yüksek olduğudur (Çaha, Çaylak ve Tutar, 2013: 29, 32, 47).

Ardahan ilinde sivil katılım konusu hakkında veri barındıran bir başka çalışma ise TÜİK tarafından 2016 yılında yayımlanan İllerde Yaşam Endeksi adlı çalışmadır.

Tablo 34: İllerde Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan'da Sivil Katılım

		Ardahan	TRA2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Sivil Katılım	Mahalli idareler seçimlerine katılım oranı (%)	84,3	82,5	88,2
	Siyasi partilere üyelik oranı (%)	21,8	19,5	21,2
	Sendika/ dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı (%)	7,9	8	6,7
TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2016				

Çalışmanın verilerine göre mahallî idare seçimlerine katılım oranı, Ardahan ilinde %84,3'tür. Mahallî idare seçimlerine katılma oranlarının TRA-2 Bölgesi ortalaması %82,5, Türkiye ortalaması ise %88,2'dir. Siyasi partilere üyelik oranı Ardahan'da %21,8 iken TRA-2 Bölgesi ortalaması %19,5, Türkiye ortalaması ise %21,2'dir. Sendika, dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı Ardahan'da %7,9'dur. Bu oranın TRA-2 Bölgesi ortalaması %8, Türkiye ortalaması ise %6,7'dir. Sendika/ dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı ise TRA-2 Bölgesi ortalamasına yakın, Türkiye ortalamasının ise bir miktar üzerinde gerçekleşmiştir. Buna göre Ardahan'da mahallî idareler seçimlerine katılım oranı TRA2 ortalamasına kıyasla daha yüksekken Türkiye ortalamasından düşük; sendika/ dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı ise TRA-2 Bölgesi'nden düşük, Türkiye ortalamasından ise yüksektir. Bununla birlikte Ardahan, siyasi

partilere üyelik oranı hem TRA2 hem de Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. İlde sivil katılım kültürüne bakıldığında olumlu bir siyasal iklim olduğu söylenebilir. Nitekim ilde mahallî seçimlere katılım oranı, siyasi partilere üyelik durumu ve sendika, dernek faaliyetlerine ilgi duyma oranı Türkiye ve TRA-2 Bölgesi ortalamasına çok yakın veya üstündedir.

3.4. İlin Fiziki Durum ve Donatsal Yapı Analizi

Bu başlık altında ise ilin ulaşım, bütünleşik ağ, çevre, altyapı ve konut durumuna ilişkin yapı ve durum analizi yapılmıştır.

3.4.1. Ulaşım ve Bütünleşik Ağ

Ardahan ilinin bulunduğu coğrafi konum hem ilin güçlü yanını hem de zayıf tarafını oluşturmaktadır. Ardahan'ın Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapısı olması ilin güçlü yanını oluşturmaktadır. Ardahan; ülkemizin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan son noktası, aynı zamanda Asya ve Kafkasya'nın Avrupa'ya giriş ve geçit noktasıdır. Bununla birlikte son dönemlerde dünya ekonomisi, Avrupa'da Asya Pasifiğe doğru kayma eğilimi göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Asya ve Kafkasya coğrafyasına ve oradan da Rusya ve Çin hinterlandına çeperi konumundaki Ardahan, il olarak ülkemizin yükselen değerlerinden biri olmaya muktedirdir. İlin Posof ilçesinde Türkgözü, Çıldır ilçesinde Aktaş olmak üzere faal durumda olan iki adet sınır kapısı vardır. Gürcistan'a açılan bu sınır kapıları, Asya Pasifik hinterlandının son dönemlerde artan ekonomik, askeri ve siyasi gücüne koşut olarak jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik bir önem taşımaktadır. Bu durum Ardahan'ın en güçlü yanlarından ve potansiyel değerlerinden birini oluşturmaktadır.

Öte yandan bir serhat şehri olması, Ardahan'ın en zayıf noktalarından biridir. Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine göre ilin Ankara'ya uzaklığı 1.089 km, İzmir'e uzaklığı 1.668 km, İstanbul'a uzaklığı 1.410 km, Kars'a uzaklığı 93 km, Erzurum'a uzaklığı ise 230 km'dir (kgm.gov.tr). Bu bağlamda Ardahan'ın ham maddeye ve sanayi başta olmak üzere ekonomik, siyasi ve turizm merkezlerine uzak oluşu, ilin gelişimini olumsuz etkileyen açıklayan en önemli gerekçelerden biridir. Bu durum ise Ardahan'ın en zayıf yanıdır. Coğrafi uzaklığına koşut olarak ilde temel lojistik, ulaşım ve sanayi altyapıları bakımından birçok eksik vardır. Aşağıdaki tablo, Ardahan'ın bu yapı ve durumu hakkında fikir vermektedir:

Tablo 35: TRA-2 Bölgesi İllerinin Bazı Temel Lojistik/Sanayi Altyapıları Bakımından Mevcut Durum

	Ağrı	Ardahan	Iğdır	Kars
Demir Yolu Bağlantısı	-	✓	-	✓
Havalimanı	✓	-	✓	✓
Otoyol	-	-	-	-
Liman	-	-	-	-
Karayolu Sınır Kapısı	✓	✓	✓	✓
Lojistik Merkez	-	-	-	✓
OSB	✓	✓	✓	✓

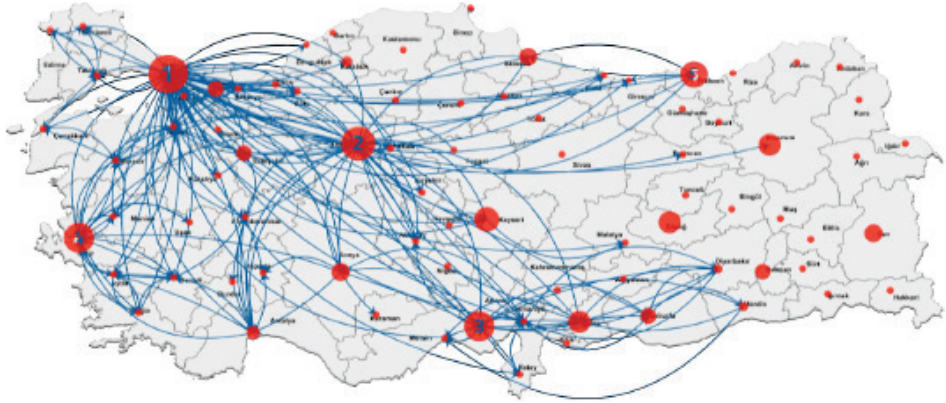
Kaynak: Şimşek vd. 2021:60

Kars'ın demir yolu bağlantısı, havalimanı, karayolu sınır kapısı, lojistik merkezi ev OSB'si bulunmaktadır. Kars'ta da otoyol ve liman yoktur. Ağrı ilinin havalimanı, kara yolu sınır kapısı ve OSB'si bulunmaktadır; demir yolu bağlantısı, otoyolu, limanı ve lojistik merkezi yoktur. Iğdır'ın havalimanı, kara yolu sınır kapısı ve OSB'si olup demir yolu bağlantısı, otoyolu, limanı ve lojistik merkezi bulunmamaktadır. Ardahan'ın ise demir yolu, kara yolu sınır kapısı ve organize sanayi bölgesi olup havalimanı, otoyolu, limanı ve lojistik merkezi yoktur. Bununla birlikte "2019 yılı itibarıyla Ardahan'da 13 km, Kars'ta ise 258 km uzunluğunda demir yolu hattı bulunmaktadır. Ardahan'daki demir yolu hattı müstakil bir hat olmayıp Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattının Ardahan'dan geçen kısmıyla sınırlıdır. 2011-2018 dönemindeki demir yolu yük trafiğinde Ardahan'da sadece 2017 yılında kısıtlı bir demir yolu yük trafiği meydana geldiği, bölgede bunun dışındaki tüm yük trafiğinin Kars'ta gerçekleştiği görülmektedir" (Şimşek ve diğ. 2021: 37) Bu anlamda hem coğrafi uzaklık hem de bazı temel lojistik altyapılarının bulunmaması Ardahan'ı ekonomik ve sosyal açıdan bir yalıtılmışlığa ve izolasyona mahkûm etmektedir. Bu konuda İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu'nda ilin yapı ve durumu şu şekilde analiz edilmektedir.

Çalışmada iç derece, dış derece, aradalık, özdeğer, yakınlık merkezilikleri ile coğrafi saçılım endeksi hesaplanmıştır. İç derece ölçütü bir ile diğer illerden gelen yolcu akışlarının toplamını göstermektedir. Burada sıralamadaki ilk iller İstanbul, Ankara, İzmir şeklindedir. İç derece ölçüt değerlerine bakıldığında illerin ulaşım ağına aldığı yolcu sayısında nüfus ve coğrafi konumun etkili olduğu söylenebilir. Son sıralarda bulunan Ardahan ise coğrafi olarak farklı

bölgelerin uç noktasında olan ildir. Dış derece ölçütü ilden diğer illere giden yolcu sayısını göstermektedir. Burada sıralamada ufak farklılıklara rağmen ilk sıralardaki iller aynıdır. Dış derecede son sıralarda ise iç derece ile benzer şekilde ve ülkenin farklı bölgelerinde yer alan Ardahan, Çankırı, Tunceli ve Hakkâri illeri görülmektedir. (İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 54).

Harita 5: Ulaşım Hizmetlerinde Aradalık Merkezîliği ve İller Arası İlk 200 İlişki

Kaynak: İller ve Bölgeler Arası Sosyo-Ekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 56.

Harita 5'te iller arası en güçlü 200 bağ yer almaktadır. İlişki sayısı 200'e çıkarıldığında bile ülkenin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan pek çok ilin ulaşım ağında yer almadığı görülmektedir. Coğrafi saçılım endeksi ulaşım hareketlerinin ortalama ne kadar coğrafi mesafe kat ettiğini göstermektedir. Bu ölçüt açısından ilk sıralarda görülen Ağrı, Şırnak, Iğdır, Siirt, Muş, Ardahan gibi illeri farklı coğrafi bölgelerin uç noktalarında kalan illerdir ve 600 km'ye kadar coğrafi saçılıma sahiptir. Öz değer merkezçiliğinde bir ilin ilişkilerinin büyüklüğü kadar onun diğer merkezi illerle olan bağları da önemli olmaktadır ve ilin merkezçiliğinin artırmaktadır. Bu ölçüte göre en yüksek skorlu iller İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir olarak bulunmuştur. Listenin son sıralarındaki iller ise Ardahan, Kilis, Tunceli ve Hakkâri'dir. Bu illerden bazıları coğrafi konumları, bazıları ise topoğrafik yapıları sebebiyle ulaşım ağının merkezinden çok uzaktır. Ülkenin doğu kesiminde büyük illerin ilk sırada İstanbul ile bağ kurdukları, diğerlerinin ise yakın çevrelerindeki bölgesel merkezlere yöneltilerini görülmektedir. Ardahan, Kars ve Iğdır'ın Erzurum'la kurdukları bağlar bu

duruma örnek olarak verilebilir. Ardahan gibi küçük iller yakınlarındaki daha büyük merkezlerle az sayıda ilişki kurmaları nedeniyle çoğu ölçütte alt sıralarda yer alırken coğrafi saçılımda üst sıralarda bulunmaktadır (İller ve Bölgeler Arası Sosyoekonomik Ağ İlişkileri Raporu, 2020: 56-57, 59, 63).

3.4.2. Çevre ve Altyapı

Dünya nüfusunun çok büyük bir bölümü kentlerde yaşamaktadır ve sanayi devriminden beri kentlere göç etme eğilimi artarak devam etmektedir. Bu bağlamda çevre ve altyapı konusu gittikçe önem kazanmaktadır. Zira altyapı ve çevre; şartları, imkânları, yapı ve durumuyla bir ilin ekonomisinden turizmini, gündelik yaşam pratiklerinden toplumsal psikolojisine kadar hemen hemen durumunu derinlemesine etkileyen iki önemli değişkendir. Altyapı ve çevre aynı zamanda birbiri ile ilişkili olan iki kavramdır. Nitekim bir ilin iklim şartları ve çevresel özelliklerinin, o ilin altyapı koşullarını etkileme kabiliyeti vardır.

Ekonomik, kültürel, tarihsel ve siyasal birçok gelişmenin yedeğinde zamanın şartlarına uygun olarak gelişmeye devam eden şehirler, son zamanlarda gittikçe artan oranda devletlerin özel ilgi alanlarına girmektedir. Bununla birlikte bütün dünyada şehirleşme yönünde genel bir eğilim olduğu görülmektedir. Zira 1800-1859'lu yıllara kadar şehir nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oldukça düşükken bu oran Dünya Bankası verilerine göre 2020 yılı itibarıyla %56,15³ olarak gerçekleşmiştir. Bütün dünyada göreceli yeni bir olgu olan şehirleşme, Türkiye Cumhuriyeti açısından da oluşum sürecini devam ettiren bir konudur. TÜİK tarafından hazırlanan nüfus istatistiği verilerine göre 1927 yılında Türkiye'de kırsal nüfus, toplum nüfusun %75,8'ini oluştururken 1950 yılı ve sonrasında göre ilişkin düzenlenen nüfus istatistikleri kırsalın aleyhine gelişim göstermeye başlamıştır. 1980 yılına kadar kırsal nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı yüzdesel olarak azalmaya devam ederken, miktar olarak artış göstermiştir. 1980 sonrasında ise miktar ve oran olarak azalmaya başlamıştır (Yılmaz, 2015: 161). 2020 yılı itibarıyla il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı %93 oranında gerçekleşirken belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %7 olarak tespit edilmiştir (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2020).

Türkiye'de, tüm dünyada olduğu gibi şehirleşme ve kentleşme önemli bir konudur. Keza şehirleşme gelişmişliğin önemli bir göstergesi olup bir şehirde kentsel ve kırsal alanda yaşayan nüfusun oranı o yerdeki şehirleşme düzeyi hakkında fikir verir. TÜİK verilerine göre Türkiye'de 2012 yılında il ve ilçe merkez-

³ <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>

lerinde yaşayanların sayısı 58.448.431 ve belde ve köylerde yaşayanların sayısı 17.178.953'tür. 2020 yılında bu sayı yaklaşık %93 artarak, il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı 77.736.041'e çıkarken belde ve köylerde yaşayanların sayısı 5.878.321'e düşmüştür. Bununla birlikte TRA-2 Bölgesi verilerine bakıldığında bölgenin niteliği, Türkiye genelinin özelliklerini yansıtmamaktadır.

Tablo 36: TRA-2 Bölgesi Şehirleşme Oranı

	Ardahan		Ağrı		Kars		İğdir	
	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köyler	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köyler	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köyler	İl ve İlçe Merkezleri	Belde ve Köyler
2015	36 582	62 683	306 352	240 858	133 334	159 326	107 320	85 115
2016	38 181	60 154	305 406	236 849	133 528	156 258	108 204	84 581
2017	38 162	58 934	305 531	230 754	135 948	151 706	110 240	84 535
2018	39 392	59 515	304 543	235 114	136 729	152 149	111 183	86 273
2019	39 272	58 047	307 539	228 660	138 934	146 476	113 134	86 308
2020	38 739	57 422	310 896	224 539	141 389	143 534	115 412	85 902

TÜİK, <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=il%C3%A7e,2020>

Ardahan'da 2015 yılında 36.582 kişi il ve ilçe merkezlerinde, 62.683 kişi belde ve köylerde yaşarken 2020 yılında il ve ilçe merkezinde yaşayanların oranı %6 artarak 38.793, belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %9,16 azalarak 57.422 olmuştur. Buna göre Ardahan ilinde 2015'te %36,9 olan şehirleşme oranı 2020 yılında %40,3 olarak gerçekleşmiştir.

Ağrı iline bakıldığında 2015'te 306 352 kişi il ve ilçe merkezlerinde, 240 858 kişi belde ve köylerde yaşarken 2020'de il ve ilçe merkezinde yaşayanların oranı %1,48 artarak 310.896, belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %7,26 azalarak 224.539 olmuştur. Buna göre Ağrı'nın 2015'te %44 olan şehirleşme oranı, 2020 yılında %58,6 olarak gerçekleşmiştir.

Kars'ta 2015'te il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların sayısı 133.334 kişi, belde ve köylerde yaşayanların sayısı 159.326 kişi iken il ve ilçe merkezinde yaşayanların oranı %5,70 artarak 2020 yılında 141.389, belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %11 azalarak 143.534'a düşmüştür. Buna göre Kars'ın 2015'te %54,5 olan şehirleşme oranı, 2020 yılında %49,6 olarak gerçekleşmiştir.

İğdır ilinde 2015 yılında 107.320 kişi il ve ilçe merkezlerinde, 85.115 kişi belde ve köylerde yaşarken 2020 yılında il ve ilçe merkezinde yaşayanların oranı %7 artarak 115.412, belde ve köylerde yaşayanların oranı ise %1 artarak 85.902'ye yükselmiştir. Buna göre İğdır'ın 2015'te %44,2 olan şehirleşme oranı, 2020 yılında %57,3 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 37: İllere Yaşam Endeksi Verilerine Göre Ardahan İlinde Altyapı Hizmetlerine Erişim ve Çevre

		Ardahan	TRA2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Çevre	PM10 istasyon değerleri ortalaması (hava kirliliği) ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	33	58,3	55,3
	Km ² 'ye düşen orman alanı (%)	6,2	2,6	30,7
	Atık hizmeti verilen nüfusun oranı (%)	35,7	49,6	78,7
	Sokaktan gelen gürültü problemi yaşayanların oranı (%)	8,2	14,4	15,7
	Belediyenin temizlik hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	39,7	39,1	64
Altyapı hizmetleri erişimi	İnternet abone sayısı (yüz kişiye)	5,8	4,3	8,7
	Kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranı (%)	31,1	42,3	74,4
	Havalimanına erişim oranı	29	210	669,9
	Belediyenin toplu taşıma hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	46	46,8	58,4
Kaynak: TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2016				

Çevresel değişkenler açısından PM10 istasyon değerleri ortalaması (hava kirliliği) Ardahan'da $33\mu\text{g}/\text{m}^3$ iken TRA-2 Bölgesi ortalaması $58,3\mu\text{g}/\text{m}^3$, Türkiye ortalaması ise $55,3\mu\text{g}/\text{m}^3$ 'tür. Bu bağlamda $\mu\text{g}/\text{m}^3$ cinsinden ve partikül madde değerleri bakımından Ardahan hem TRA-2 Bölgesi'nin hem de Türkiye ortalamasının bir hayli gerisindedir. Bu duruma göre Ardahan hava kalitesi açısından Türkiye'nin en güzel ve temiz havasına sahiptir. Bu konuda Hürriyet gazetesinde 25.08.2009 tarihli bir haberinde yer aldığı şekliyle Hava Hakkı Platformu'nun 2018 yılında yayımladığı bir rapora göre de Türkiye'deki 81 ilin 51'inin havası uluslararası standartlar açısından kirli ve kötü iken Ardahan'ın

hava kalitesi Dünya Sağlık Örgütü kriterlerine göre Türkiye'nin tek temiz havası seçilmiştir.

Türkiye ve Ardahan'da kilometrekare başına düşen orman oranına bakıldığında Ardahan'ın yüz ölçümünün %6,2'si ormanlarla kaplıyken TRA-2 Bölgesi ortalaması %2,6, Türkiye ortalaması ise %30,7'dir. Ardahan'ın km²'ye düşen orman alanı, TRA-2 Bölgesi ortalamasının üzerinde ancak Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir. Buna göre Ardahan ili, Ağrı, Iğdır ve Kars illerinden farklılaşmak istediği noktada orman varlığını bir ekonomik değer, sosyal, kültürel ve ekonomik kaynak olarak değerlendirebilir.

Ardahan'da nüfusun %35,7'sine atık hizmeti verilirken TRA-2 Bölgesi ortalaması %49,6, Türkiye ortalaması ise %78,7'dir. Buna göre Ardahan'da hem TRA-2 Bölgesi hem de Türkiye ortalamasının altında atık hizmeti verilmektedir. Başka bir ifadeyle Ardahan'da nüfusa göre verilen atık hizmeti Türkiye ortalamasının %45,4 altındadır.

Sokaktan gelen gürültü oranlarına bakıldığında Ardahan bu konuda TRA-2 Bölgesi ve Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Nitekim Ardahan'da sokaktan gelen gürültüden rahatsız olanların oranı %8,2 iken bu konuda TRA-2 Bölgesi ortalaması %14,4 Türkiye ortalaması ise %15,7'dir. Buna göre Ardahan'da sokak gürültüsünden rahatsız olanların oranı, TRA-2 Bölgesi ve Türkiye ortalamasının neredeyse yarısıdır. Bu durum Ardahan'ın güçlü yönlerinden biridir.

Belediye temizlik hizmetlerinden memnun olanların oranı hem TRA-2 Bölgesi hem de Türkiye ortalamasından düşüktür. Keza Ardahan'dakilerin %39,7'si belediye atık hizmetlerinden memnunken %60,3'ü memnun değildir. Belediye temizlik hizmetlerinden memnun olanların TRA-2 Bölgesi ortalaması %39,1, Türkiye ortalaması ise %64'tür. Bu çerçevede Ardahan'da belediyenin temizlik hizmetlerinden memnuniyet oranı ise TRA-2 Bölgesi ortalamasının biraz altından seyrederken Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir. Bu durum Ardahan'ın zayıf yanlarından bir diğeridir.

Altyapı hizmetlerine erişim değişkeni bakımından ise öncelikle internet abone sayılarına bakıldığında Ardahan'da her yüz kişiden 5,8'i internet abonesiyken TRA-2 Bölgesi ortalamasında bu oran 4,3, Türkiye ortalamasında ise 8,7'dir. Buna göre Ardahan'da TRA-2 Bölgesi'nin ortalamasının üstünde, Türkiye ortalamasının altında internet abonesi vardır. İnternet günümüzde birey, toplum ve kurumların dış dünyaya açılmasında, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi açıdan başkalarıyla iletişimde ve etkileşimde en önemli enstrümanlardan biridir. Tek başına internet günümüzde küreselleşmenin temel dinamo-

su olarak addedilmektedir. Bu açıdan Ardahan ilinde internet kullanımı her ne kadar TRA-2 Bölgesi'nin üstünde olsa da Türkiye ortalamasının bir hayli altında olup bu durum ilin zayıf yanlarından biridir.

Kanalizasyon ve şebeke sununa erişim oranlarına bakıldığında Ardahan bu konuda da TRA ve Türkiye ortalamasının altındadır. Ardahan'da kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranı %31,1 iken bu oran TRA-2 Bölgesi ortalamasında %42,3, Türkiye ortalamasında ise %74,4'tür. Kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim imkânı şehirleşmenin ve kalkınmanın en önemli göstergelerinden biridir. Genelde nüfusun şehirleşme ve kalkınmışlığın temel göstergelerinden biri olduğu yönünde bir kabul vardır. Fakat bir ilin tamamının şehirde yaşadığı düşünülse bile kanalizasyon ve şebeke suyu erişimi olmayan bir toplumu şehirli ve kalkınmış olarak addedebilmek pek mümkün değildir. Ardahan'ın kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranı, Türkiye ortalamasının yarısından daha düşüktür. Bu durum Ardahan için önemli bir gösterge olup ilin zayıf yanlarından biridir.

Hava alanına erişim konusu da Ardahan ilinin zayıf yanlarından biridir. Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinden müteşekkil TRA-2 Bölgesi'nde üç havalimanı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1988 yılında kullanıma sokulan Kars Havalimanı'dır. İkincisi, ara ara pist genişletme çabaları sebebiyle pasif edilmekle birlikte 1997 yılında kullanılmaya başlayan Ağrı Havalimanı'dır. Üçüncüsü ise 2012 yılında faaliyete giren Iğdır Havalimanıdır. Ancak Ardahan ilinde bir havalimanı bulunmamaktadır. Bu durum il açısından oldukça büyük bir eksikliklerdir. İlde havalimanı açılması için sivil toplum örgütleri birtakım girişimlerde bulunmaktadır. Neticece Ardahan ilinde bir havalimanı olmaması, il açısından önemli bir zayıflık unsurudur.

Belediyenin toplu taşıma hizmetlerinden memnuniyet oranına bakıldığında bu konuda Ardahan ili, TRA ve Türkiye ortalamasının altındadır. Ardahan'da belediyenin toplu taşıma hizmetlerinden memnuniyet oranı %46 iken bu konuda TRA-2 Bölgesi ortalaması %46,8, Türkiye ortalaması ise %58,4'tür. Toplu taşıma bir kamu politikası olarak kimi ülkelerin teşvik ettiği ve desteklediği ulaşım şeklidir. Toplu taşıma karbon salınımını azaltarak çevre ve hava kirliliğini azaltması, ekonomik olması, milli servete katkıda bulunması, enerji ve zaman tasarrufu sağlaması, güvenli olması gibi hususlar bakımından tercih edilen taşımacılık şeklidir. Ancak her şeyden önce toplu taşımacılık, belediyelerin ekonomik kaynaklarından biri olmasının yanı sıra halkla ilişkiler açısından oldukça önem taşıyan hizmet türüdür. Toplu taşımacılık, belediyelerin halka verdikleri önemin göstergesi olması bakımından da sembolik değer taşırlar. Ardahan'da belediyenin toplu taşıma hizmeti, ilin zayıf yanlarından biridir.

3.4.3. Konut

Ardahan ilinin en zayıf olduğu parametrelerden biri de konut ve konut bileşenleridir. Bu konuda 2016 yapılan İllerde Yaşam Endeksi adlı çalışma, kişi başına düşen oda sayıları, tuvalet mevcudiyeti, kalite problemi gibi değişkenleri ölçmüştür.

Tablo 38: İllerde Yaşam Endeksinde Ardahan'da Konut

		Ardahan	TRA2 Ortalaması*	Türkiye Ortalaması*
Konut	Fert başına düşen oda sayısı	1,0	1	1,3
	Konutun içinde tuvalet mevcudiyeti oranı (%)	50,3	57,8	88,1
	Konutun kalitesinde problem yaşayanların oranı (%)	44,7	39,5	21,1

Kaynak: TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2016

Ardahan ilinde fert başına düşen oda sayısı 1 ile TRA-2 Bölgesi ortalamasıyla aynıyken, Türkiye ortalamasının gerisinde kalmaktadır. Konutun içinde tuvalet mevcudiyeti oranlarına bakıldığında Ardahan, içinde tuvaletlerin olduğu konutların oranı %50,3 olup bu oran TRA-2 Bölgesi ortalamasının (%57,8) ve Türkiye ortalamasının (%88,1) altındadır. Türkiye ortalaması göz önünde bulundurulduğunda Ardahan'da konutun içinde tuvaletin mevcudiyeti ile ilgili önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Modern zamanlarda şehirleşmenin mantık ve nitelik olarak ileri boyutlara taşınarak akıllı kentlerin konuşulduğu günümüz koşullarında, Ardahan'daki konutlarda tuvaletlerin mevcudiyeti ile ilgili önemli sorun olması oldukça manidardır. Bu durum şehrin zayıf yanlarından birini oluşturmakta olup sorununun çözümü için yerel yönetimlerin içinde olduğu kamu politikaları ve yapısal düzenlemeler gerekmektedir. Bununla birlikte konutun kalitesinde problem yaşayanların oranı da (%44,7) ile TRA-2 Bölgesi ortalamasının (%39,5) ve Türkiye ortalamasının (21,1) hayli üzerindedir. Öte yandan illerde konutların satışındaki sirkülasyon, o ildeki ekonomik canlılığın, ilin geleceğine duyulan güvenin, kentlilik bilincinin ve kente dair aitik duygusunun önemli bir göstergesidir.

Tablo 39: İllere ve Yıllara Göre Konut Satış Sayıları, 2013-2021

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Türkiye	1.157.190	1.165.381	1.289.320	1.341.453	1.409.314	1.375.398	1.348.729	1.499.316	1.086.539
Ağrı	1.608	1.347	1.853	2.195	2.378	2.425	2.132	2.471	1.997
Ardahan	185	157	180	273	165	186	185	192	244
İğdır	771	1.131	1.209	1.306	1.470	1.416	1.610	1.955	1.271
İstanbul	234.789	225.454	239.767	232.428	238.383	234.055	237.675	265.098	205.491
Kars	1.276	1.694	2.081	2.303	2.451	2.562	2.684	3.029	2.061

Kaynak: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM)
Not: 2021 yılı istatistikleri içinde Kasım ve Aralık ayı bulunmamaktadır.

Ardahan ilindeki konut satışları hem Türkiye hem de TRA-2 Bölgesi ortalamasına göre oldukça düşüktür. “Türkiye genelinde konut satışları Ekim ayında bir önceki yılın aynı ayına göre %14,9 artarak 137 bin 401 oldu. Konut satışlarında İstanbul 26 bin 41 konut satışı ve %19,0 ile en yüksek paya sahip olmuştur. Satış sayılarına göre İstanbul’u 13 bin 466 konut satışı ve %9,8 pay ile Ankara, 8 bin 218 konut satışı ve %6,0 pay ile İzmir izlemiştir. Konut satış sayısının en az olduğu iller sırasıyla 22 konut ile Hakkâri, 45 konut ile Ardahan ve 84 konut ile Bayburt olmuştur.” (data.tuik.gov.tr)

Türkiye genelinde, TRA-2 Bölgesi’nde yıllara göre konut satışlarına baktığımızda, 2013 yılında Türkiye genelinde 1.157.190 konut satılırken, bu sayı 2020 yılında %29,56 artarak 1.499.316’ya ulaşmıştır. İstanbul’da 2013 senesinde 234.789 konut satılırken, 2020’de bu sayı %12,9 artarak 265.098’e çıkmıştır. Ağrı’da 2013 senesinde 1.608 konut satışı gerçekleşmiş, 2020’de bu sayı %24,2 artarak 1.997 olmuştur. İğdir’deki konut satışları 2013 yılında 771 iken 2020 senesinde %64,9 artarak 1.271’e yükselmiştir. Kars’ta 2013 yılında 1.276 konut satışı gerçekleşirken, bu sayı 2020’de %61,5 artarak 2.061’e çıkmıştır. Ardahan ilinde ise 2013 senesinde toplam 185 konut satışı gerçekleşirken, 2020 yılında konut satışları %31,9 artarak 244’e ulaşmıştır. Gerek TRA-2 Bölgesi gerek İstanbul, gerekse de Türkiye geneli konut satışları göz önünde bulundurulduğunda Ardahan oldukça düşük bir oran ve sayıya sahiptir. Bu durum şehrin geri kalmışlığının en önemli göstergelerinden biridir. Tablo 38 ve 39’daki veriler her şeyden önce Ardahanlıların kendi şehirlerine aitlik duygusuyla bağlı olmaları, kendi şehirlerinin geleceğine inanmaları ve buldukları ilde çocuklarının geleceğini kurma isteği duymalarına ilişkin sorunlar olduğunu göstermektedir. Bu algı ve yorum, ilin geri kalmışlığının hem bir sonucu hem de güçlü sebeplerinden biridir.

Sonuç

Ardahan ili Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan bir serhat şehridir. İlin kuzeydoğusunda Gürcistan ve kısmen de Ermenistan ile sınır komşuluğu vardır. İlin Posof'ta Türkgözü ve Çıldır'da Aktaş olmak üzere iki adet faal sınır kapısı bulunmaktadır. Bu bakımdan Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan son kapısı olan Ardahan, aynı zamanda Asya ve hinterlandının Avrupa'ya giriş noktasıdır. Rusya, Çin ve Hindistan gibi dünyanın ekonomik açıdan yükselen değeri olan bir coğrafyaya yakın olması; Ardahan'ı ülkemiz açısından jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik bakımdan son derece önemli kılmaktadır. Bununla birlikte Ardahan ekonomik, ticari, turistik ve kültürel değerleri ve potansiyelleri ile ülkemizin en kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedir şehirlerinden biridir. Hâlbuki çalışmada geniş boyutlarıyla yer verildiği şekliyle yapı ve durumunu ortaya koyan rapor ve istatistiklere göz gezdirildiğinde Ardahan'ın Türkiye'nin en geri kalmış illerinden biri olduğu görülür. Bu tezate, Ardahan'ın aşması muhtemel olan ama bir türlü aşamadığı bir paradokstur. Bu çalışma, şimdiye kadar Ardahan'ı konu alan önemli raporları, alan araştırmalarını ve istatistiki verileri derleyerek ilin genel yapı ve durumunu ortaya koyacak bütüncül ve analitik bir değerlendirme yapmayı amaçlamıştır. Bu amaçla şimdiye kadar Ardahan'la ilgili yapılmış ve münferit olan çalışmalar külli çıkarımlara varmaya yarayacak şekilde ele alınmış ve analiz edilmiştir. Çalışmanın içeriğinde Ardahan'ın yapı ve durumunu ortaya koymaya yarayan değişkenler dört kısımda değerlendirilmiştir. Bunlardan *birincisi* Ardahan'ın ekonomik ve ticari yapı ve durum analizi, *ikincisi* Ardahan'ın sosyal ve kültürel yapı ve durum analizi, *üçüncüsü* Ardahan'ın siyasi ve kültürel yapı ve durum analizi, *dördüncüsü ise* Ardahan'ın fiziki ve yapısal yapı ve durum analizi şeklindedir.

Ardahan ili ticari ve ekonomik açıdan Türkiye'nin en zayıf illerinden biridir. Zira Ardahan ilinin Türkiye'nin millî gelirine yaptığı katkı 2019 yılı itibarıyla %0,00'dir. İlin ihracat ve ithalat oranlarına bakıldığında durum oldukça vahimdir. Ticari ve ekonomik göstergeler açısından Ardahan sadece Türkiye ortalamasının değil; Ardahan, Ağrı, Iğdır ve Kars illerinden müteşekkil TRA-2 Bölgesi ortalamasının da oldukça altındadır. TRA-2 Bölgesi'nin 2019 ihracat ortalaması 40.483 bin dolarken Ardahan'ın ihracat oranı 1.893 bin dolarda kalmıştır. İthalat oranları açısından ise TRA-2 Bölgesi'nin ortalaması 28.184 bin dolarken, Ardahan'da 2019 yılında hiç ithalat gerçekleşmemiştir (Bk. Tablo 7, 8, 9). Yani Ardahan ilinin ülke geneli GSYH büyümesine katkısı yok denecek kadar azdır. Ekonomi ve ticaretin bu kadar zayıf kaldığı bir yerin kültürel,

turistik veya sosyal açılardan ihya olmasını beklemek gerçekçi olmayacaktır. Şunu ifade etmek gerekir ki bu durumu doğrudan deneyimleyen Ardahan halkı, sorunun farkındadır. Tablo 6’da da yer aldığı şekliyle ilde 2013 ve 2019 yıllarında yapılan iki ayrı alan araştırmasında “Sizce Ardahan’ın en önemli sorunu nedir?” diye sorulmuştur. Farklı zamanlarda yapılan her iki araştırma sonucuna göre halkın en önemli sorunu, *ekonomi, işsizlik ve yoksulluktur*. Bu açıdan ilin öncelikli eylem planı, ekonomik ve ticari değerleri, zenginlikleri ve potansiyelleri harekete geçirmek olmalıdır. Bu durum, kamu sektöründen özel sektöre, sivil inisiyatiflerden akademiye kadar hemen hemen her kesimin stratejik bir hedef doğrultusunda uzun erimli kamu politikaları dâhil yapısal düzenlemeler yapabilmemesinden geçmektedir.

Ticari ve ekonomik yapı ve durum, gelir ve servet durumuna da yansımıştır. 2019 yılında Türkiye genelinde kişi başına düşen GSYH 9.231 dolar iken İstanbul’da bu miktar %15.285 dolar, Ardahan’da ise 6.101 dolardır. Buna göre İstanbul ili kişi başına düşen GSYH bakımından Türkiye genelinden %65,6 daha yüksektir. Ardahan ise Türkiye ortalamasından %34, İstanbul ortalamasından ise %254,32 daha düşüktür (Tablo 10, 11). Bununla birlikte Türkiye genelinde millî gelirin, incelemeye alınan 2018 yılından beri düştüğü görülmektedir. Hem Türkiye genelinde millî gelirin düştüğü hem de Ardahan’daki millî gelir ortalamasının Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde yer aldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Ardahan ilinde ciddi bir yoksulluk sorunu olduğu söylenebilir. Nitekim TÜİK tarafından yapılan *İllerde Yaşam Endeksi* adlı çalışmanın sonuçlarından birine göre Ardahan’da temel ihtiyaçlarını karşılayamayanların oranı %71,2’dir. Bu oranın Türkiye ortalaması ise %51’dir (Tablo 12).

Geniş ve düzlük platolara sahip, flora çeşitliliği zengin, iklimi uygun olan Ardahan, tarım ve hayvancılık açısından büyük potansiyeller barındırmaktadır. Örneğin ilin topraklarının yaklaşık %83’ü arıların faydalanabileceği çiçekli arazilerden oluşmaktadır. Ancak ilde tarım ve hayvancılığa dair, *olanla, olması gereken* arasında derin bir uçurum vardır. İlde hayvancılık ve arıcılığın niteliksel boyutu değil, niceliksel boyutu daha çok önemsenmektedir. Ancak son dönemlerde verimliliğin daha çok önemsendiğine dair uygulama örneklerine rastlanmaktadır. Mesela 2002 yılında 131.265 olan melez sığır ırkı sayısı 2020 yılında 299.809 sayısına ulaşmış, 2002 yılında 106.441 olan yerli sığır ırkı sayısı 2020 yılında 146060’a (%37,2) düşmüştür (Tablo 13). Bununla birlikte bu örnekler münferit kalıp hayvancılık ve arıcılık sektörlerinin modernizasyonu ilgili sorunlar önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan hayvancılık ve arıcılık söz konusu olduğunda konunun nicel boyutu kadar verimliliğini arttırabilecek teşvik,

yatırım ve politikalar hayata geçirilmelidir. Hayvancılık ve arıcılık açısından temel problemlerden bazıları, kullanılan yöntemlerin geleneksel oluşu, güncel yeniliklerin yeterince takip edilmemesidir. Bunun yanı sıra yöredeki mandıracılıkta, kartelleşme ve tekelleşme sorunu da vardır. Bu çerçevede ilde kooperatifçilik bilincinin oluşması ve kooperatifçiliğin özendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Ardahan'ın en güçlü yanlarından biri turizm potansiyelidir. İl; yazın doğası, kışın karla kaplı manzarasıyla hem yerli hem de yabancı turistler açısından bir cazibe merkezi olabilir. Ancak turizm analizine yönelik ulaşılan veriler, ilin bir turizm fakiri olduğunu göstermektedir. Nitekim ilde yıllara göre gelen kişi sayısında, istikrarlı bir artış söz konusu değildir. Mesela 2015 yılında toplam 118.034 kişi gelmişken 2017 yılında 313.103 kişi, 2020 yılında ise 14.218 kişi gelmiştir (Tablo 17). 2020 yılındaki sayılarda, her ne kadar Çin'de başlayan ve bütün dünyada ektili olan pandemi şartları ektili olsa da bu durum, il açısından bir fırsata dönüştürülebilirdi. Keza Türkiye'de km²'ye düşen kişi sayısı, yıllara göre sürekli artarken Ardahan'da düşmektedir. 2020 yılı verileri itibarıyla Türkiye'de km²'ye düşen kişi sayısı 109 iken bu sayı Ardahan ilinde 20' de kalmıştır (Grafik 2). Dolayısıyla modernitenin ve kentleşmenin bir dönem nimetleri olarak görülen unsurları, pandemi koşullarında tehdiye dönüşmüştür. Ardahan ili, durumu lehine dönüştürerek pandeminin yarattığı paradigma değişiminden faydalanabilirdi.

Ardahan ilinin en zayıf yanlarından biri beşerî yapısı ve sosyal durumudur. Türkiye genelinde nüfusun büyük çoğunluğu kentlerde yaşarken Ardahan'da nüfusun neredeyse %60'ı taşrada yaşamaktadır (Tablo 36). Bununla birlikte Türkiye genelinde nüfus ve kilometre kareye düşen kişi sayısı, yıllara göre (görelî) düzenli bir artış içindeyken Ardahan'da hem nüfus hem de kilometreye düşen kişi sayısında istikrarlı, trajik bir düşüş söz konusudur (Tablo 19). Bunun en önemli müsebbiplerinden biri dış göç gibi görünse de onunda altında yatan türlü faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerden bazıları; nüfusun azlığı, ekonomik ve ticari hayatın cansızlığı, işsizlik, istihdam alanlarının darlığı, sosyal imkanların yokluğu gibi sorunlardır. Mesela nüfusun az olması, ilde hiç bulunmayan sinema, tiyatro ve AVM gibi donatılıların yapılmasına sekte vurmakta, özel hastaneler ve özel okulların açılmasını sağlayacak motivasyonu düşürmektedir. Zira ilde hayata geçirilmek istenen neredeyse her türlü donatı maliyet ve fayda denklemine takılmaktadır.

İlin önemli zayıf yanlarından biri de çalışma hayatı ve beşerî sermaye alanındaki sorunlardır. Çalışma hayatını ve beşerî sermaye yokluğuna olum-

suz tesir eden faktörlerden en önemlisi, belli bir doygunluk aşamasına gelen kimselerin göç etmesi, gidenlerin yerine taşradan gelen kimselerin yerleşmesi şeklindeki sirkülasyondur. İl üzerine yapılan alan araştırmaları, bölgede yaşayan kamu çalışanlarının ilde kalmak istemediğini, imkânını bulur bulmaz başka yerlere göç ettiğini göstermektedir. Nitekim Ardahan'ın içinde yer aldığı TRA-2 Bölgesi'nde kamu çalışanlarının kalma süresi ortalama, 3,6 yıl olup çalışanların çalışmaktan en az memnuniyet duydukları il Ardahan'dır. Yine aynı çalışmanın sonuçlarına göre her dört katılımcıdan üçünün gelip çalışmak istemedikleri ilk il Ardahan'dır (Bk. Çaha ve Tutar, 2013). Bu durum, bürokraside, eğitimde, akademide ve diğer bütün kamu hizmetlerinde nitelikli hizmet almayı olumsuz etkileyen bir sorundur.

İlin önemli zayıf yanlarından bir diğeri ise eğitim konusudur. İldeki eğitim seviyesi, yıllara göre bir iyileşme göstermektedir. Ancak ilin sınav başarısı hâlâ oldukça düşüktür (Tablo-24). Bunun en önemli sebeplerinden biri yukarıda ifade edildiği üzere ildeki kamu çalışanlarının durumu ve beşeri sermaye sıkıntısıdır. Başta öğretmenler olmak üzere kamu çalışanlarının memnuniyetsizliği, ilk fırsatta gitme isteği ve dış göç gibi etmenler eğitimi olumsuz etkilemektedir. Keza ilde belli bir başarı düzeyindeki çocukların iyi liseleri kazanıp gitmesi veya büyük illerdeki özel okullara akması özeldir ilin başarı sıralamasını, genelde eğitim yapısına olumsuz yansımaktadır. Sağlık açısından da benzeri bir sorun vardır. İldeki sağlık çalışanlarının hızlı sirkülasyonu sağlık hizmetlerini olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple şehirde yaşayanların büyük bir çoğunluğu, önemli hastalıklar için başka büyük illere gitmektedirler (Harita 4). Bu durum yöre halkı açısından ekonomik külfet, zaman kaybı ve moral bozukluğu meydana getirmektedir.

Ardahan ilinin beşerî durumunu ve sosyal yapısını etkileyen en önemli sorunlarında biri de göçtür. İl sırasıyla en çok İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli ve Bursa'ya göç vermektedir (Tablo 31). Ardahan'da insanlar öncelik sırasına göre ekonomi, eğitim, sağlık, akrabalarının başka yerde olması, ildeki sosyal yaşam yetersizliği ve iklim koşulları sebepleriyle başka ile göç etmektedir. Gidenlerin geri dönmeyi istememeleri yine önem sırasına göre şöyle sıralanabilir: eşi ve çocukları istemediği için, gittiği şehre uyum sağladığı için, eğitim ve sağlık sorunları, ilin geri kalmışlığı ve gittiği yerde gelirin yüksek olması. Göç edenlerin geri dönmeyi isteme sebepleri ise memleket hasreti çekmeleri, gittikleri şehre uyum sağlayamamaları, gittiği yerde gelirin düşük olması, Ardahan'da malî ve mülkünün olması ve ailesinin Ardahan'da yaşıyor olmasıdır. Burada dikkat çeken önemli hususlardan biri, insanların Ardahan'dan öncelikle ekonomik sebeplerle göç ediyor olmasıdır. Daha önce ifade edildiği

gibi ilde, farklı tarihlerde yapılan iki alan araştırmasının ikisinde de katılımcılar açısından Ardahan'ın en önemli sorunları; ekonomi, işsizlik ve yoksulluk olarak işaret edilmiştir. Bu soruna yapısal çözümler getirilemeden göç sorunu asgariye indirilmesi mümkün görünmemektedir. Öte yandan göç edenlerin en önemli geri dönmeme sebebi eşi ve çocuklarının istememesidir. Bu açıdan ilde tek bir sinema, tiyatro salonunun olmaması, AVM'nin bulunmaması gibi imkânsızlıklar, eş ve çocukların geri dönmeme gerekçelerinde etkili olmuş olabilir.

İlin en önemli sorunlarından bir diğeri, kültürel hayatın zayıf ve imkânların yetersiz olmasıdır. Bu durum il açısından büyük bir zafiyet oluşturmaktadır. İlde sinema, tiyatro veya alışveriş merkezi gibi sosyokültürel donatı imkânlarının olmaması; yukarıda bahsedildiği gibi sadece sağlık personeli ve öğretmen gibi kamu çalışanlarının ilden gitmesi sorunlara, aynı zamanda ilde yaşayanların birtakım haklardan mahrum kalmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte ilin en güçlü yanlarından biri güvenlik boyutudur. İlde kamu asayiş hizmetlerinden memnuniyet oranı oldukça yüksektir (Tablo 33). Bu durum şehir açısından önemli bir güç unsuru olup sürdürülebilir kalkınma açısından önem arz etmektedir.

İlin fiziki ve donatsal yapı ve durumu ise şöyledir. İlin Türkiye'nin kuzeydoğusunda bir serhat şehri olması; ekonomik, sosyal, kültürel hatta siyasi koşullarını belirleyen önemli bir yapısal meseledir. İlin coğrafi konumu denildiğinde Türkiye'nin ham madde, sağlık, eğitim ve ekonomi merkezlerine uzaklığı anlaşılmaktadır. Nitekim çalışmada faydalanılan *İller ve Bölgeler Arası Sosyo-ekonomik Ağ İlişkileri Raporu* verilerine göre Ardahan bölgeler ve iller arası çoğu ağda seyrek akışa sahip olup en son sıralarda yer almıştır. Bu bağlamda aynı raporun coğrafi saçılım endeksi sonuçlarına göre ticari hareketlilik açısından Ardahan 850 km ve üstü coğrafi saçılıma sahip iller arasında yer almakta olup en son sıralardadır (Harita 5). Bunun yanı sıra ilin çevre ve altyapı sorunları da vardır. İldeki kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranları, havaalanına erişim oranları ve halkın belediyenin toplu hizmetlerinden memnuniyet oranları gibi veriler hem TRA-2 Bölgesi'nin hem de Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Ayrıca ilin kentleşme oranı da oldukça düşüktür. Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçlarına göre, 2020 yılı itibarıyla Türkiye'de şehirleşme oranı (il ve ilçe merkezinde yaşayanlar) %93 oranındayken bu oran Ardahan için yaklaşık %40,3'lerdedir (Tablo 36). Bu şehirleşme oranı Türkiye ortalamasının yarısından azdır. Bu durum, sürdürülebilir kalkınma açısından olumsuz bir tablo oluştursa da Ardahan açısından bir fırsata dönüştürülebilir. Nitekim pandemi dönemi, tüm dünyada modernizmin sunduğu şehir imkânlarının

sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu şartlarda şehirleşme oranının, kilometre başına düşen kişi sayısının ve genel nüfusun Türkiye ortalamasının oldukça altında olduğu Ardahan ekonomisi ve turizmi için bir imkân sağlayabilir. Bununla birlikte ilin yüz ölçümünün %6,2'si ormanlarla kaplı olduğu ve bu oranın TRA-2 Bölgesi'nin ortalamasının neredeyse üç katı olduğu göz önünde bulundurulduğunda doğası ve coğrafyasıyla Ardahan zamanın cazibe merkezlerinden biri hâline getirilebilir.

İlin en önemli sorunlarından biri yerel halkın kentle kurduğu aitlik hissiyatı ile ilgilidir. Çalışmada değinildiği üzere Ardahan konut satışları açısından Türkiye'nin en donuk illerinden biridir. Bu durum yerel halkın başka illere yatırım yaptığını göstermektedir. Nitekim kişi başına düşen millî gelir Türkiye ortalamasının altında olsa da TRA-2 Bölgesi'nin üstündedir. Buna rağmen ilde konut yapımı ve satışı noktasında bir sirkülasyon olmaması, yerel halkın kendini şehrine ait hissetmediği, ilin geleceğine güven duymadığı veya çocuklarına ilde bir gelecek kurma düşüncesi içinde olmadıkları izlenimini doğurmaktadır. Şehirdeki bu algı ilin geri kalmışlığının hem bir sonucu hem de güçlü sebeplerinden biridir.

Aşağıda, çalışmanın tamamında öne çıkan birtakım hususlar üzerinden ilin güçlü ve zayıf yanlarının yanlarının eleştirel-analitik bir serimlemesi yapılmıştır. Bu tablo, bundan sonraki süreçlerde özellikle ampirik çalışmalarda araştırmacılar için bir çıkış noktası sağlayabilir.

İLİN GÜÇLÜ YANLARI	İLİN ZAYIF YANLARI
İlin en güçlü yanlarında biri, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan sınır kapısı olmasının yanı sıra Rusya ve Çine kadar uzanan Asya hinterlandının Avrupa'ya giriş noktası olmasıdır.	- İl coğrafi konumu itibarıyla bölgeler ve iller arası bütünlüklü ağırlarda seyrek akışa sahip olup iller arası ekonomik ilişkililerinde en sonlarda yer almaktadır.
	- İlin coğrafi konumu ve serhat şehri olması münasebetiyle her türlü ürünün girdi maliyeti çok yüksektir.
	- Girdi maliyetinin çok yüksek oluşu sebebiyle ürünlerin büyük çoğunluğu Türkiye ortalamasının üstünde fiyatlara satılmaktadır.
İlin en güçlü yanlarından biri, sahip olduğu faal durumdaki iki sınır kapısıyla Asya pazarı açısından çok önemli potansiyeller taşıyor oluşudur.	- İl coğrafi konumu itibarıyla lojistik ve dış ticaret açısından büyük potansiyel taşısa da il sahip olduğu aktif iki sınır kapısıyla sadece bir giriş ve geçit kapısıdır.
İlin en güçlü yanlarından biri, ikliminin yaz ve kış turizmi açısından ciddi potansiyeller taşıyor oluşudur.	- Kışlar sert ve uzun geçtiği için (yakıt gibi) hane masraflarının yüksektir.
	- Başta kamu çalışanları olmak üzere gelenler, en kısa sürede ve ilk fırsatta gitmek istemektedirler.
	- Kışların sert ve uzun sürüyor olması sebebiyle yörede yapılan hayvancılık masraflı ve zahmetlidir.
	- Kışlar sert ve uzun geçtiği için arıcılık yüksek riskler barındırmaktadır. (kışlatma için daha sıcak noktalara gitme gereği)
	- Yazların kısa, kışların uzun olması nedeniyle bölgede yoğun olarak yapılmakta olan hayvancılık maliyetli bir sektördür. (kışın içeride uzun kalan hayvanların yem giderleri)
İlin en güçlü yanlarından biri, iklimi ve geniş platolarıyla tarım, hayvancılık bakımından önemli potansiyeller barındırmasıdır.	- Yazların kısa sürmesi nedeniyle yılda tek seferliğine mahsul elde edilebilmektedir.
	- Hayvancılık ürünleri sektörleşmemiş ve endüstriyelleşmemiştir.
İlin en güçlü yanlarından biri, endemik bitki çeşitliliği ve flora zenginliği ile şifalı bitki yetiştiriciliği için büyük potansiyeller taşıyor olmasıdır.	- Şifalı bitki yetiştiriciliği için gerekli yetişmiş eleman, bilgi ve teknoloji yoktur.

İlin en güçlü yanlarından biri, bütün dünyada organik ürünlere rağbetin artması ve ilin bu konuda ciddi potansiyeller taşıyor olmasıdır.	- İklim koşulları sebebiyle organik ürün üretimi maliyetli olup yüksek riskler barındırmaktadır.
İlin en güçlü yanlarından biri, bütün dünyada COVID-19 salgınına koşut olarak doğaya ve temiz havaya rağbetin ciddi oranda artıyor olmasıdır.	- Otel, misafirhane gibi fiziksel donatı alanlarının yetersizdir; bungalov tarzı konut olanakları yok denecek kadar azdır.
İl ekonomik ve ticari değer taşıyan zenginlikleri ile ülkemizin en kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedirdir.	İl ham madde, ticaret ve sanayi bölgelerine coğrafi açıdan ülkenin en uzak illerinden biri olup <i>ekonomi ve ticaret</i> ilin en zayıf yanlarından biridir.
-	- Aşırı göç vermesi sebebiyle özellikle taşrada yaşlı kimsele- rin çoğunluktadır.
-	- Sanayi ve teknoloji altyapısı oldukça zayıftır.
İl Türkiye'nin en güvenli illerinden biridir. Sürdürülebilir kalkınma açısından son derece önemli olan bu husus, ilin en güçlü yanlarındandır.	-
	TÜİK verilerinde <i>işsizlik</i> oranları düşük olmakla birlikte reel işsizlik oldukça yüksek olup bu durum göçün de asli sebeplerinden biridir.
	İlde altyapı hizmetlerine erişimle ilgili önemli sorunlar olup <i>altyapı sorunları ilin</i> en zayıf yönlerinden biridir.
	Gerek TRA-2 Bölgesi ortalaması gerekse Türkiye ortalaması baz alındığında ilin önemli bir <i>geri kalmışlık</i> sorunu olduğu görülmektedir.

	İlde nüfus oranları, kilometre başına düşen kişi sayısı Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Ayrıca göç sorunu gibi yapısal sorunlar kesif bir şekilde hissedildiğinden sinema, tiyatro, AVM gibi sosyal donatı alanları ve diğer yatırım inşaları maliyet-fayda denkleminde takılmakta ve bu gibi durumlar <i>yatırımın olmamasına</i> sebep olmaktadır.
	<i>Eğitim</i> ilin en zayıf yanlarından biridir. Başta öğretmenler olmak üzere ile gelen kamu görevlilerinin ilk fırsatta gitme eğiliminde olmaları eğitim alanında ciddi zafiyetler oluşturmaktadır. Ayrıca zeki ve başarılı öğrencilerin ailelerinin nitelikli okul arayışıyla başka yerlere göç etmeleri sebebiyle ilde sınav başarısı son derece düşüktür.
	Eğitim alanında olduğu gibi <i>sağlık</i> alanında ilin önemli sorunları vardır. Keza eğitim konusunda olduğu gibi sağlık çalışanlarının ilk fırsatta ilden göç etmeleri sebebiyle ciddi sağlık sorunlarında, halk büyük illere gitmek zorunda kalmaktadır. Bu durum bütçe sorunları yaratmakta, psikolojik çöküntü oluşturmakta ve ile olan güveni sarsmaktadır.
	İlin yıllardır süregelen göç sorunu, ilin kalkınmamasına ve göçün kronik bir sorun haline gelmesine yol açmaktadır.
	İlin en zayıf yönlerinden biri de <i>sosyal imkânların yetersizliği</i> dir. Çalışmada vurgulandığı şekliyle ilde tek bir sinema, tiyatro salonu ve alışveriş merkezi yoktur. Bu; göçü tetikleyen, başka şehirlere gitmiş kimselerin geri dönememesi yönünde irade ortaya koymasına sebep teşkil eden bir konudur.
	<i>Nüfus</i> durumu ilin en zayıf yönlerinden biridir. Bütün Türkiye’de yıllara göre nüfusta istikrarlı bir artış söz konusuysen Ardahan ilinde nüfus trajik bir şekilde düşmektedir. Özellikle göçün de etkisiyle %60’ı taşralı olan halkın yaşlı yoğunluklu bir hal almasına sebep olmuştur.
İl yer altı ve yer üstü zenginlikleri, somut ve soyut değerleri, havası, doğası ve iklimiyle ülkemizin turizm açısından cazibe noktalarından bir hâline gelme potansiyeli taşımaktadır.	<i>Turizm</i> açısından çok ciddi potansiyeller taşıyan il bir turizm fakiridir.

	<p>İlin <i>beşerî sermayesi</i> oldukça düşüktür. Ekonomik, entelektüel ve kültürel açıdan belli bir doygunluğa erişmiş kimselerin kolaylıkla ilden gitmek üzere göç etmeleri beşerî sermayeyi erime noktasına getirmiştir.</p>
	<p>İlin en zayıf yanlarından biri kamu çalışanlarının, Ardahan'da çalışıyor olmaktan memnun olmamaları ve ilk fırsatta ili terk etme eğiliminde olmalarıdır. Ayrıca çalışmanın içeriğinde yer verildiği üzere birtakım araştırmalar TRA-2 Bölgesi illeri arasında çalışanların gelip çalışmak istemedikleri ilk ilin Ardahan olduğunu göstermektedir.</p>
	<p>İlin coğrafi uzaklığı en zayıf yönlerinden biridir. Coğrafi saçılım endeksi sonuçlarına göre ticari hareketlilik açısından Ardahan 850 km ve üstü coğrafi saçılma sahip iller arasında yer almakta olup en son sıralardadır.</p>
	<p>İlin en zayıf yanlarından biri halkın gelir ve servetini Ardahan'a yatırmaması hususudur. Çalışma içerisinde yer verildiği şekliyle ilde konut satışlarının Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde olması yerel halkın ilin geleceğine güvenmediği ve çocuklarına yönelik ilde bir gelecek kurma düşüncesinde olmadıklarını düşündürmektedir.</p>
<p>Kaynak: Tablo içeriği yazarlar tarafından oluşturulmuştur.</p>	

KAYNAKÇA

- Acar, S., Kazancı, L. B., Meydan, M. C., & Işık, M. (2019). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017. *Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını*, (3).
- Borazan A. & Ayhan B. (2017), Karma Yem Sektörü ve Yatırım Fizibilitesi, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.
- Çaha Ö., Çaylak A. & Tutar H. (2013), TRA2 Bölgesi Sivil Toplum Kuruluşları Profili, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul
- Çaha, Ö. ve Tutar, H., (2013), TRA2 Bölgesi'nde Yoğun Kamu Çalışanı Göçü: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.
- Çaha, Ö., vd., (2017), TRA2 Bölgesi Kadın Profili Araştırması, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, ISBN 978-605-66913-9-3
- Çaha, Ö., vd., (2018), TRA2 Bölgesi Gençlik Araştırması, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.
- Çalışkan, U. vd., (2014). TRA2 Bölgesi, 2014-2023 Bölge Planı (2014)., Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları., Erişim Adresi: <https://www.serka.gov.tr/dokumanflipbook/tra2-bolge-2014-2023-bolge-plani/229>, 07.03.2021
- Çalışkan, U. ve Elyıldırım G. (2015), Misafirlerin Gözünden TRA2 Turizmi, TRA2 Bölgesi Konaklama Hizmetleri Müşteri Memnuniyeti Araştırması, ISBN: 978-605-85766-9-8, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.
- Çubukçu M.K., vd. (2020). *Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Hizmet Merkezleri Raporu*, Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri Araştırması, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını Sayı: 6, Araştırma Raporu Sayı: 4, Aralık 2020, ISBN: 978-605-7679-07-9, Ankara
- Işık M., vd. (2020). *YES-SİS Türkiye'de Kentsel ve Kırsal Yerleşim Sistemleri Araştırması*, Türkiye'de Kırsal Yerleşimler Saha Çalışması Raporu, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını Sayı: 8, Araştırma Raporu Sayı: 6, Aralık 2020, ISBN : 978-605-7679-06-2
- Karaca N. & Özince G. (2019), Ardahan Arıcılık Sektörü, Mevcut Durum Analizi ve Stratejik Eylem Planı, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, ISBN: 978-605-68045-7-7
- Kurtbaş, İ (2013), *Etnosantrizm ve Ötekileştirme Perspektifinde Siyasal Eğilimler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Kurtbaş, İ (2015), *Siyasi Mitinglerin Sosyo-Politik Analizi, Adalet ve Kalkınma Partisi ile Milliyetçi Hareket Partisi Mitingleri Örneği*, *Karadeniz Dergisi*, Sayı: 28, ss: 39-62
- Kurtbaş, İ. (2019), *Siyasi Mesele Temelli Oy Verme Davranışı ve Seçmen Tercih ve Kararlarının Oluşmasında Reel Sorunların Etkisi Üzerine Bir Araştırma, Ardahan İli Örneği*, *Ardahan Değerlemeleri -1- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar*, İçinde, Ed: İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Kurtbaş, İ. (2020), *Yeni Seçim ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Seçmen Tercih ve Kararlarının Sosyolojisi, Dinamikleri ve Taktikselliği Ardahan İli Örneğinde 24 Haziran Seçimleri Üzerine Bir Araştırma, Ardahan Değerlemeleri -2- Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar*, İçinde, Ed: İhsan Kurtbaş, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Locke, J. (2018), *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme. Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*, Çeviren: Fahri Bakırcı, Eksi Kitaplar: Ankara.
- Şimşek A., vd. (2021), *COVID-19 Krizine Yanır ve Dayanıklılık Projesi, TRA2 Bölgesi Lojistik Sektörü Analiz Raporu ve Kılavuzu*, ISBN: 978-605-7679-25-3, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları
- Thomas, H. (2005). *Leviathan*, (6. Baskı), (çev.) Semih Lim. *İstanbul: Yapı Kredi*.
- Tutar H., (2013), *Ardahan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.

- Yılmaz, M. (2015). *Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)*., Doğu Coğrafya Dergisi, 20(33), 161-188.
- Ardahan İli Arıcılık Verileri, Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> , 07.09.2021
- Ardahan İli Hastane Yatak Sayıları, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Hastane%20Yatak%20Say%C4%B1lar%C4%B1&dil=1> , 07.05.2021
- Ardahan İli Turizm İstatistikleri, Erişim Tarihi: <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, 07.06.2021
- Ardahan İlinde Üretilen Süt Miktarı, Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?durum=acKapa&menuNo=122&altMenuGoster=0&secilenDegiskenListesi=>, 06.11.2021
- Ardahan İlinde Yaşayanların Eğitim Durumu, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>, 07.12.2021
- Ardahan İlinin En Çok Göç Verdiği Beş İl, Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> , 07.10.2021
- Ardahan Tarımsal Yatırım Rehberi 2021. Erişim Adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/ardahan.pdf , 04.12.2021
- Bakanlık Belgeli Konaklama Tesisi İstatistikleri, Erişim Adresi: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201136/turizm-yatirim-ve-isletme-bakanlik-belgeli-tesis-istati-.html>, 04.03.2021
- Daimî ikametgâha göre seçilmiş ölüm nedenlerinin dağılımı, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Daimi%20ikametgaha%20g%C3%B6re%20se%C3%A7ilmi%C5%9F%20%C3%B6l%C3%BCm%20nedenlerinin%20da%C4%9F%C4%B1m%C4%B1m%C4%B1>, 07.03.2021
- Dünya Bankası (2021). Kırsal Nüfus Verileri, Erişim Adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS> , 04.12.2021
- Güven O. vd., (2017). Ardahan Büyükbaş Hayvancılık Sektör Raporu ve Eylem Planı, ISBN: 978-605-66913-5-5, *Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları*, İstanbul.
- <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=%C4%B0l%20Baz%C4%B1nda%20Gayrisafi%20Yurt%20%C4%B0%C3%A7i%20Has%C4%B1a>, 04.04.2021
- Hürriyet Gazetesi, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/turkiyenin-havasi-en-temiz-sehri-secildi-ruslar-yasanilabilir-yer-olarak-belirledi-41309192>, 08.04.2021
- İller ve Bölgeler Arası Sosyo-Ekonomik Ağ İlişkileri Raporu (2020), T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını*, Sayı: 7, Araştırma Raporu Sayı: 5, ISBN: 978-605-7679-05-5, Ankara
- İller ve Bölgeler Arası Sosyo-Ekonomik Ağ İlişkileri Raporu, (2020). Erişim Adresi: <https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/kalkinma-faaliyetleri/İllerveBölgelerArasıSosyoEkonomikAğRaporu.pdf> , 08.05.2021
- İllerarası Rekabetçilik Endeksi (2018), Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu, Erişim Adresi: <https://www.urak.org/yayinlar/300-i-llerarasi-rekabetcilik-endeksi-2018.html>, Erişim Tarihi: 04.12.2021
- İllerde Yaşam Endeksi (2016). Erişim Adresi: <https://www.resmiistatistik.gov.tr/detail/subject/illerde-yasam-endeksi> , 04.05.2021
- İllere ve yıllara göre konut satış sayıları** Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=konut%20sat%C4%B1%C5%9F> ,07.10.2021
- İş Bankası (2014). 2010 ve 2012 Verileriyle Türkiye’de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması, Erişim Adresi: https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/ar_03_2012.pdf , 04.10.2021

- SEGE (2017). İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Erişim Tarihi: <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege>, 04.06.2021
- SEGE (2017). İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Erişim Tarihi: <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege>, 04.04.2021
- SERKA (2012). TRA2'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma, Kars, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları. Erişim Adresi: <https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/96f347f64e7e7ed7671c0f69e9f654c8.pdf>, 08.04.2021
- SERKA (2020). Naççıvan Özerk Cumhuriyeti İnceleme Raporu, SERKA Yayınları, Kars.
- TUİK (2020). TRA2 Bölgesi Şehirleşme Oranı, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=il%C3%A7e>, 07.04.2021
- TUİK (2020). Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210>, 04.12.2021
- TUİK (2021) İllerde Yaşam Endeksi İl Sıralamaları ve Endeks Değerleri, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=ya%C5%9Fam%20endeksi>, 04.04.2021
- TUİK, (2020) Dış Ticaret İstatistikleri, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>, 07.12.2021
- TUİK, (2020) Gösterge İstatistikleri, Erişim Adresi: <https://biruni.tuik.gov.tr/figosterge/?locale=tr>, 08.11.2021
- TUİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları. (2020). Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210>, 04.12.2021
- TUİK, İstatistik Veri Portalı, Erişim Adresi: data.tuik.gov.tr, 07.12.2021
- TUİK, İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (3. Düzey), Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33663>, 04.11.2021
- TUİK, Nüfus İstatistikleri, (2021). Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>, 04.10.2021
- TUİK, Nüfus, Yıllık Nüfus Artış Hızı, İl, İlçe, Belde Belediyesi, Köy Sayısı ve Nüfus Yoğunluğu (2021). Erişim Tarihi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=n%C3%BCfus%20yo%C4%9Funlu%C4%9Fu>, 04.12.2021
- TUİK, Seçilmiş İstatistik Bölge Birimleri Sınıflaması (Kişi başına GSYH (Bin \$)) , Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gross-Domestic-Product-by-Provinces-2019-33663>, 04.12.2021
- TUİK, Tarihsel Gelişim 1927-2000 Genel Nüfus Sayımları (2021). Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>, 04.12.2021
- TUİK, TRA2 Bölgesinde İllerin Doğum Hızları, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=do%C4%9Furganl%C4%B1k>, 08.12.2021
- TUİK, Ulusal Hesaplar, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1>, 07.12.2021

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -3-

DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

Bilimsel çalışmalar, bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılarak herhangi bir konu, mesele veya sorunun incelenmesi ve araştırılması ile elde edilen analitik ve sistematik bilgilerdir. Burada temel amaç, bir meramın bir başkasına aktarılması, duyurulması; onun veya onların dikkatinin çekilmesidir. Bu perspektiften bakıldığında yenisini üretmek üzere öncekinden faydalanan bilim adamlarının gayretleri dışında, mevzuyu politika ve uygulamaya dönüştürecek kesimlerin bilimsel yayınlara kulak kesilmediği, itibar göstermediği toplumlarda, bilimsel çalışmalar bir bütün olarak amaçlarına hizmet edememiştir, demektir. Bu bağlamda yerel yöneticilerinden siyasetçilere, vatandaşlardan girişimcilere kadar her kesim, bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu raporlardan, sonuçlardan, tespitlerden ve önerilerden ziyadesiyle faydalanmalıdır. Bir kültür ve anlayış olarak bu yaklaşımın içselleştirilmediği toplumlarda, ilerlemeci ve gelişmeci bir perspektif yakalanamaz.

Ardahan Değerlemeleri adlı projenin meramı ülkemizin cevher noktalarından biri olan Ardahan ili; hedeflerinden biri ise ortaya konulan bilimsel çalışmaların, ilin politika yapıcıları, karar alıcıları ve uygulayıcıları tarafından dikkate alınarak yörenin geleceğini şekillendirecek kaynaklardan biri olarak değer görmesidir. Bu bağlamda kitap projesinin temel misyonu; Ardahan ilinin sorunlarını tespit etmek ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmenin yanı sıra ilin hâlen bakir sayılabilecek pek çok değer, varlık ve potansiyeliyle ilgili geniş ve ayrıntılı bir bilimsel külliyat oluşturabilmektedir. Bu bağlamda her sene aynı titizlik ve hassasiyetle hazırlanan *Ardahan Değerlemeleri*, bu sene 3. sayısına ulaştı. Bu sayıda ülkemizin değişik üniversitelerinden 35 farklı yazarın daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış 21 özgün çalışması yer aldı. Ayrıca kitaba, yine ülkemizin değişik üniversitelerinden 49 farklı akademisyen hakemlik yaparak katkıda bulundu.

AKADEMİK YAYINCILIK

www.nobelyayin.com

[nobelyayin](http://nobelyayin.com) | [nobelkitap](http://nobelkitap.com) | [nobelcocuk](http://nobelcocuk.com) | [nobelyasam](http://nobelyasam.com) | [nobelcocukyayin](http://nobelcocukyayin.com)

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -3-

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -3-

DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ

-3-

Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Ardahan Belediyesinin katkılarıyla basılmıştır.

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ - 3 DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

Editör: Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Yayın No. 3860
Beşeri Bilimler No. 371
ISBN: 978-625-417-315-8
E-ISBN 978-625-417-316-5
Basım Sayısı: 1. Basım, Aralık 2021

© Copyright 2021, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO. 40340
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir.
Yayınevinin yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayımladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulferm@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Leyla Kurt -leyla@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Emre Gürbüz -sergen@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım: Sezai Özden -sezai@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı Sorumlusu: Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt: Sarıyıldız Ofset Amb. Kağ. Paz. San. ve Tic. Ltd Sertifika No. 23593
İvedik Ağaç İşleri San. Sit. 1354. Cad. 1358. Sok. No. 31 Ostim / ANKARA

Kütüphane Bilgi Kartı

Kurtbaş, İhsan.

Ardahan Değerlemeleri -3- Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar / Editör: İhsan Kurtbaş

1. Basım. XXXVI + 548 s. 16x23,5 cm Kaynakça var, dizin yok.

ISBN: 978-625-417-315-8

E-ISBN 978-625-417-316-5

1. Ekonomi 2. Kültür 3. Mühendislik

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mah. 2465 Sok. Oto Sanayi Sitesi No. 7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA

Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65 - **Sipariş:** siparis@nobelyayin.com-

E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com / www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, D&R Mağazaları, Dost Dağıtım, Ekip Dağıtım, Kida Dağıtım, Kitapsan, Nezih Kitabevleri, Pandora, Prefix, Remzi Kitabevleri

BÖLÜM YAZARLARI

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

KISIM 1
A- ARDAHAN'IN SOSYOEKONOMİSİ

BÖLÜM 1 ARDAHAN İLİNİN SOSYOEKONOMİK YAPI VE DURUM ANALİZİ
İkincil Veriler Üzerinden Analitik-Sosyolojik Bir Analiz

Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ
Ardahan Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-5828-6887

Arş. Gör. Dr. Mustafa Caner TİMUR
Ardahan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-3259-8495

BÖLÜM 2 ARDAHAN İLİNDE GÖÇ VE SAĞLIK
Öğr. Gör. Mine CENGİZ
Atatürk Üniversitesi, Hemşirelik Fakültesi, Halk Sağlığı Hemşireliği Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000 0002 2060 3464

Dr. Öğr. Üyesi, Burcu DEMİR GÖKMEN
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü
ORCID ID: 0000 0003 2058 8924

BÖLÜM 3 ARDAHAN İLİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI İSTİHDAM ENĐİŐE DÜZEYİNİN ARAŞTIRILMASI

Dr. Öğr. Üyesi Özlem EŞTÜRK
Ardahan Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-4324-0912

Dr. Öğr. Üyesi Nilcan MERT
Ardahan Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-4065-4768

Dr. Öğr. Üyesi İ. Orkun ORAL
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-1949-6355

BÖLÜM 4 ARDAHAN'IN EKOGİRİŞİMCİLİK POTANSİYELİ

Prof. Dr. Yavuz DEMİREL
Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0003-3478-6307

BÖLÜM 5 ARDAHAN İLİ İÇİN ÖZEL OKUL TALEP VE BEKLENTİLERİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR PAZAR ARAŞTIRMASI

Dr. Öğr. Üyesi Şafak ALTAY
Ardahan Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-7035-0362

KISIM 2

ARDAHAN'IN TARİH, EDEBİYAT VE KÜLTÜRÜ

BÖLÜM 1 ORTA ÇAĞ'DA ARDAHAN

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Beyza ERCAN
Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı
ORCID ID: 0000-0003-0464-2716

BÖLÜM 2 THE TIMES GAZETESİNE GÖRE ARDAHAN (1914-1927)

Doç. Dr. Ufuk ERDEM
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-7654-0896

BÖLÜM 3 DIŐIŐLARI BAKANLIĞI ARŞİVİ (TÜRK DİPLOMATİK ARŞİVİ) KAYITLARINA GÖRE SOVYETLERİN TÜRKİYE'DEN ARDAHAN, KARS VE ÇEVRESİNE YÖNELİK TOPRAK TALEPLERİ (1945-1946)

Doç. Dr. Ufuk ERDEM
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Orcid ID: 0000-ORCID ID: 0001-7654-0896

BÖLÜM 4 YAKACAKTAN ORMANA, HAYVANCILIKTAN YAYLAYA: 1940'LI YILLARDA
ARDAHAN'DA DEVLET'E BAKMAK

Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar SOYSÜREN
Ardahan Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-2384-739X

BÖLÜM 5 ÂŞIK ŞENLİK VE ŞİİRLERİNDE DEĞERLER

Öğr. Gör. Fırat YARDİMCİEL
Ardahan Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO,
Çocuk Gelişimi ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, Çocuk Gelişimi Programı
ORCID ID: 0000-0001-6163-1349

KISIM 3 **ARDAHAN'DA TARIM VE HAYVANCILIK**

BÖLÜM 1 ARDAHAN İLİNDE ORGANİK VE KONVANSİYONEL TARIM İLE HAYVANCILIK SEKTÖRÜ

Doç. Dr. Sümer HAŞİMOĞLU
Emekli Öğretim Üyesi, Schwerin, Almanya.
ORCID ID: 0000-0002-9661-6381

Doç. Dr. M. Murat CENGİZ
Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Bitkisel ve Hayvansal Üretim
Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-9844-4229

Doç. Dr. Abdülkerim DİLER
Atatürk Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Bitkisel ve Hayvansal Üretim
Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-7958-6179

BÖLÜM 2 ARDAHAN İLİNDEKİ KAZ YETİŞTİRİCİLİĞİNİN DURUMU

Dr. Öğr. Üyesi Hilal ÜRÜŞAN
Atatürk Üniversitesi, Erzurum Meslek Yüksekokulu, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-4676-3049

Doç. Dr. Arzu KAVAZ YÜKSEL
Atatürk Üniversitesi, Erzurum Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü
ORCID ID: 0000-0001-8292-9259

- BÖLÜM 3** ARDAHAN BALININ FİZİKSEL VE KİMYASAL ÖZELLİKLERİ
Prof. Dr. Okan EŞTÜRK
Ardahan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-5394-2515
- Sinan AYDIN
Kafkas Arısı Üretim Eğitim ve Gen Merkezi Müdürlüğü, Ardahan
ORCID ID: 0000-0002-7234-5804
- BÖLÜM 4** 2010-2021 YILLARI ARASINDA ARDAHAN YÖRESİNDEKİ RUMİNANTLARDA GÖRÜLEN ÖNEMLİ BAKTERİYEL VE VİRAL HASTALIKLAR
Dr. Öğr. Üyesi Cemalettin AYVAZOĞLU
Ardahan Üniversitesi, Nihat Delibalta Göle Meslek Yüksekokulu
ORCID ID: 0000-0003-2064-0657
- BÖLÜM 5** ARDAHAN İLİNDE KOYUN YETİŞTİRİCİLİĞİ VE KOYUNLARIN BAZI ÖNEMLİ HASTALIKLARI
Dr. Öğr. Üyesi Ertan DOĞAN
Ardahan Üniversitesi Nihat Delibalta Göle MYO, Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-0751-0559

KISIM 4

ARDAHAN'IN COĞRAFYA VE TURİZMİ

- BÖLÜM 1** ARDAHAN İLİNDE APİ TURİZMİN KIRSAL TURİZM PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK AMPİRİK BİR ANALİZ
Dr. Öğr. Üyesi Kuttusi ZORLU
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bölgesel Coğrafya Ana Bilim Dalı
ORCID ID: 0000-0001-8924-6549.
- Dr. Öğr. Üyesi Selim ERASLAN
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Türkiye Coğrafyası Ana Bilim Dalı
ORCID ID: 0000-0002-7574-6961.
- Dr. Öğr. Üyesi Volkan DEDE
Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Fiziki Coğrafya Ana Bilim Dalı,
ORCID ID: 0000-0003-4523-1390.
- BÖLÜM 2** ARDAHAN'IN KLİMATİK ÖZELLİKLERİNİN SEKTÖREL İKLİM İNDİSLERİ VE GELECEK YILLARA YÖNELİK PROJEKSİYONLAR İLE DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Dilek AYKIR
Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-2748-4055

Dr. Serhat ŞENSOY
Meteoroloji Genel Müdürlüğü
ORCID ID: 0000-0002-6150-6035

Arş. Gör. Dr. Şakir FURAL
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-1603-2424

BÖLÜM 3

ARDAHAN İLİ İHTİYOFANASI
Biyolog Burak SEÇER
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-8763-131X

Doç. Dr. Sevil SUNGUR,
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu
ORCID ID: 0000-0003-4018-6375

Prof. Dr. Erdoğan ÇİÇEK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-5334-5737

BÖLÜM 4

ARDAHAN'IN İÇME SUYU KALİTESİ
Doç. Dr. Hürriyet ÇİMEN
Ardahan Üniversitesi Turizm İşletmeciliği Yüksekokulu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları
Bölümü
ORCID ID:0000-0001-6107-2444

KISIM 5

ARDAHAN'DA YENİLENEBİLİR ENERJİ

BÖLÜM 1

ARDAHAN'DA KÜÇÜK ÖLÇEKLİ HİDRO/PV HİBRİT ENERJİ YATIRIMI İÇİN FİZİBİLİTE
ÇALIŞMASI

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin ÇOBAN
Ardahan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü
ORCID: 0000-0002-5284-0568

BÖLÜM 2

ARDAHAN'DAKİ ELEKTRİKLİ ARAÇLARIN ENERJİ SARFIYATINI ÇILDIR RÜZGÂR
ENERJİSİ İLE KARŞILAMA POTANSİYELİ

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin ÇOBAN
Ardahan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü
0000-0002-5284-0568

Öğr. Gör. Kadir AYDIN
Ardahan Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu,
ORCID: 0000-0002-9749-7310

HAKEM HEYETİ

Prof. Dr. Abuzer ACAR	Afyon Kocatepe Üniversitesi, Veteriner Fakültesi
Prof. Dr. Erdoğan UZLU	Balıkesir Üniversitesi, Veteriner Fakültesi
Prof. Dr. Erol TURAN	Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Prof. Dr. Gülsün AKDEMİR EVRENDİREK	Ardahan Üniversitesi, Gıda Mühendisliği Bölümü
Prof. Dr. İsa CÜREBAL	Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Prof. Dr. Mehmet BAYRAK	Sakarya Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü
Prof. Dr. Mutlu YILMAZ	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Prof. Dr. Nuri YAVUZ	Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr. Pınar DEMİR	Kafkas Üniversitesi, Veteriner Fakültesi
Prof. Dr. Recep AYDIN	Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi
Prof. Dr. Tofig MEMMEDL	Ardahan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü
Prof. Dr. Tülay METİN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi
Prof. Dr. Yahya Kemal AVŞAR	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Doç. Dr. Beyza USTAĞLU	Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Doç. Dr. Cemal ÖZTÜRK	Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü
Doç. Dr. Ekrem MUTLU	Kastamonu Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi
Doç. Dr. Emre YAVUZER	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü
Doç. Dr. Ersoy ZENGİN	Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç. Dr. Evren KÜÇÜK	Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Doç. Dr. Fatih ONGÜL	Ardahan Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik

Doç. Dr. Filiz ASLAN ÇETİN	Mühendisliği Bölümü Kafkas Üniversitesi, Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY	Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç. Dr. Gamze YILMAZ	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi
Doç. Dr. Hacer YELDAN	Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, Su Ürünleri Temel Bilimleri
Doç. Dr. Hüseyin MERTOL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Doç. Dr. Kadir ÖNK	Kafkas Üniversitesi, Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü
Doç. Dr. Kerem ÖZBEY	Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
Doç. Dr. Levent KÜÇÜK	Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç. Dr. Musa ULUDAĞ	Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Doç. Dr. Mustafa ÖZ	Aksaray Üniversitesi, Veteriner Fakültesi
Doç. Dr. Selahattin ÇAVUŞ	Aksaray Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü
Doç. Dr. Ömer YILAR	Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Doç. Dr. Serkan KÜKRER	Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Doç. Dr. Tayfun YILDIZ	Ardahan Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
Doç. Dr. Ufuk ERDEM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doç. Dr. Ünzile KURT	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi
Doç. Dr. Yaşar ERDOĞAN	Bayburt Üniversitesi, Laborant ve Veteriner Sağlık
Doç. Dr. Yusuf ARSLAN	Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Doç. Dr. Zafer AYKANAT	Ardahan Üniversitesi, Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi – Galip YILMAZ	Bayburt Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Cemalettin AYVAZOĞLU	Ardahan Üniversitesi, Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Ertan DOĞAN	Ardahan Üniversitesi, Laborant ve Veteriner Sağlık Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Gözde KOSA	Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Meryem FIRAT	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Osman ARASLI	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Sosyal Ve Beşeri Bilimler Fakültesi, İletişim Ve Tasarımı Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Onur AKÇAKAYA	Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba AYDIN HALİSOĞLU	Tarsus Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

SUNUŞ

Küreselleşme; birey, toplum ve devletlerin ekonomik, kültürel ve politik açıdan her zamankinden daha fazla birbirleriyle etkileşim içine girdikleri dönemi ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Küreselleşen dünyada, ulaşım imkânlarının gelişmesi ve iletişim teknolojilerinin etkisiyle tüm yeryüzünde baş döndürücü bir hızla değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Üniversiteler hem bu süreci şekillendiren bir özne hem de bu süreçten etkilenen bir nesne olmaları bakımından ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim günümüzde üniversiteler insandan mekâna, mekândan çevreye, evrenselden yerele her konuda ideal olanı gözeten, normatif olana meyleden, sorunları tespit eden ve bunlara analitik çözümler geliştiren stratejik kurumlar olmak durumundadır.

Ülkemiz, yükseköğretim alanında son on beş yılda kayda değer dinamik bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede kuruluşundan bu yana henüz on üç yıl geçmiş olmasına rağmen Ardahan Üniversitesi, fiziki ve akademik gelişiminde büyük hamleler yapmıştır. Geline nokta, ülkemizin en güzide kampüs üniversitelerinden biri olarak öğrencilerimizin içinde huzur bulduğu bir mekân oluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Üniversitemiz; aidiyet duygusu yüksek, çalışkan, genç ve dinamik kadrosuyla bölgenin değerleri ve potansiyellerini gözeterek ürettiği nitelikli ve verimli bilgiyi bölgenin, ülkemizin ve tüm insanlığın hizmetine sunmaktadır. Bununla birlikte üniversitemiz, sadece hacimsel büyümeyi gözetmemekte, beraberinde özgül ağırlığın tesisi, organizasyon yapısının güçlendirilmesi, özgün olanın ekonomik kaynağa, sosyal ve kültürel değere dönüştürülmesi için stratejik ve sürdürülebilir politikalar ortaya koymaktadır.

Bu anlamda üniversitemiz bilimsellik, nesnellik, evrensellik, yenilikçilik, öğrenci odaklılık, paylaşımcılık, çalışkanlık, doğruluk, dürüstlük, şeffaflık, hesap verebilirlik, adil ve katılımcı yönetim; millî, manevi ve ahlaki değerlere saygı; doğa, çevre ve kültürel mirasa duyarlılık; kalite, inovasyon, paydaşlarla

iletifim gibi değerler ıfığında kurumsallaşmaya büyük önem vermektedir. Kurumların diğerlerinden ayırt edilebilmesine olanak tanıyan, benzeşme riskini ortadan kaldıran en önemli özelliklerden biri olan kurumsallaşma, zen gösterdiğimiz en kıymetli tamamlayıcı unsurlardan biridir. Keza bugünden yarına alınan her türlü karar ve yapılan uygulamada kurumsallaşmanın gerekleri gözetilerek hareket edilmektedir. Bu çerçevede niversitemiz; ilimizin, blgenimizin, ülkemizin ve bütün insanlığın gereklerini gözetererek bilgi üretmekte ve ürettiği bilgiyi faydaya dönüştürmek üzere çaba göstermektedir.

Son dönemlerde özellikle akademik alanda büyük bir ivme kazanan niversitemiz; ilin ihtiyaçlarını da gözetererek iş birlikleri geliştirmekte, projeler üretmekte ve etkinlikler düzenlemektedir. Nitekim bu şabaların somut bir şıktısı olarak ODTÜ bünyesinde kurulan URAP verilerine göre 2020 yılında devlet ve vakıf niversiteleri arasında 12 sıra birden yükselerek 125. sıraya yerleşen Ardahan niversitesi, 2021 yılında 19 sıra daha yükselerek 106. sıradaya yer almıştır. Bununla birlikte ilimizde AFAD, İşKUR, SERKA, DAP'ın yanı sıra başka kamu kurum ve kuruluşlarıyla da iş birliğine dayalı projeler hayata geDIRilmiştir. Örneğin Ardahan İl Millî Eğitim Müdürlüğü ile "Lisansüstü Eğitim Programı İş Birliği Protokolü" imzalanmıştır. Bu protokolle birlikte 2020-2021 bahar döneminden başlamak üzere Ardahan İl Millî Eğitim Müdürlüğü yönetici ve öğretmenleri başta olmak üzere bütün personelinin lisansüstü eğitim almalarının yolu aDIRılmıştır.

Üniversite olarak ilimizin kıymetlerini ekonomik değere ve somut şıktıya dönüştürmek iDIRin önemli projeler yapmaktayız. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından desteklenen yürütücülüğünü Ticaret ve Sanayi Odasının yaptığı ve niversitemizin de paydaşlarından biri olduğu "Kura'nın Bereketi: Ardahan'ın Yerel Peynirleri Kadınların Elinde Yeniden Hayat Buluyor" başlıklı proje son dönemlerde hayata geDIRdiğimiz bu önemli projelerden biridir. Ardahan ilinde çok farklı türde yöreye özgü peynirler olmasına rağmen bunların birşoğu unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Proje kapsamında unutulmaya yüz tutan peynirlerin Ardahan'da işsizlik sorunu yaşayan kadınlarımızın ellerinde yeniden hayat bulması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede teorik ve uygulamalı olarak peynir yapımından hijyen sanitasyonuna, girişimcilik eğitimlerinden peynir işletmelerinin ihtiyacı olan usta eğitimlerine kadar farklı konularda eğitimlerin verileceği Peynir Atölyesi'nin kurulması ve sürdürebilir bir şekilde bu faaliyetlerin yapılması hedeflenmektedir.

Üniversitemizin kampüs donatılarının bir yenisi olarak şehit mer Halisdemir Spor Kompleksi ve Derya Samancı Yaşam Merkezi yakın zamanda faaliyete geDIRilmiştir. Bu yapı ile birlikte ğlencilerimiz bowling ve sinema salonu,

kafeler, alışveriş merkezlerinin içinde yer aldığı modern ve zengin içerikli bir sosyal tesise kavuşmuştur. Ayrıca SERKA ile iş birliği içerisinde şehir merkezindeki kampüs alanında Planetaryum (Gezegen Evi) yapılmıştır. Böylelikle il genelindeki bütün çocuklarımız, eğlenceli bir şekilde evrenin gizemleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Çocuklarımızın bilime olan meraklarını, bilgiye olan saygılarını daha fazla arttıracığına inandığımız bu imkânla serhat şehri olan Ardahan'daki çocuklarımıza zamanın ruhuna uygun bir imkân tanınmış olmaktadır. Bununla birlikte ARÜSEM merkezimizde çocuklar, kadınlar, gençler başta olmak üzere tüm halkımıza yönelik mesleki ve sosyal kurslar açılmaktadır. Çocuklar için piyano, keman, tambur, solfej (şan) ve resim, robotik kodlama eğitimi kurslarının yanı sıra yetişkinler için çello, gitar, bağlama, seramik, çini boyama, ALES hazırlık, STEM atölyesi kursları ve Rusça dil kursu devam etmektedir. Bunun yanı sıra üniversitemizde birçok sempozyum, çalıştay ve etkinlik, artık geleneksel hâle gelmiştir. Mesela "Kafkaslardan Anadolu'ya Şiir Şair Aşık Günleri I-II-III", "Zaman ve Mekân: Ardahan" sergimiz bunlardan sadece bazılarıdır.

Üniversite-şehir bütünleşmesi açısından önemli bir proje olan ve editörlüğünü üniversitemiz öğretim üyesi Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ'ın yaptığı *Ardahan Değerlemeleri* kitap serisi; 1 ve 2. sayılarından sonra şimdi de 3. sayısını yayımlamıştır. Her sene ilimizin ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi ve ekolojik yapısıyla ilgili özgün çalışmalara yer veren kitap, ilin başlıca sorunlarının tespit edilmesi ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinin üretilmesi bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır. Ülkemizin değişik üniversitelerinden 35 yazarın 21 makalesinin yer aldığı bu kitabın ilimize, ülkemize ve alanyazına fayda sağlamasını temenni ediyor, keyifli okumalar diliyorum...

Prof. Dr. Mehmet BİBER
Ardahan Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

Yerel yönetimler; belirli bir coğrafi alanda, sorumlu oldukları mücavir sınırlar içerisinde yaşayan vatandaşların mahalli ve müşterek ihtiyaçlarını karşılamakla görevli, idari/mali özerkliği olan ve belli hukuk kuralları içinde hareket eden tüzel, anayasal kuruluşlardır. Sorumlu olduğu sınırlar içindeki halkın her türlü ihtiyaçlarını, sorunlarını ve taleplerini kendine vazife edinen yerel yönetimlerin, hizmet temelinde hızlı, etkin ve sorumlu davranmaları gerekir. Ayrıca yerel yönetimlerin, faaliyet gösterdikleri ilin ekonomik, ticari, sosyal ve kültürel potansiyellerini ve kaynaklarını değerlendirerek il ve ülke için katma değere dönüştürme ve genel refahı artırma gibi sorumlulukları da vardır.

İlimiz, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan; kendine has kadim tarihî, turistik ve coğrafi güzellikleri ile kültürel değerleri bulunan, büyükbaş/küçükbaş hayvan ve kaz yetiştiriciliği ile süt, kaşar ve bal üreticiliği gibi nevi şahsına münhasır ekonomik kaynakları olan bir serhat şehridir. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya hinterlandının çeperini teşkil eden ilimizin, Asya coğrafyasının artan siyasi ve ekonomik kıymetine istinaden jeostratejik ve jeoekonomik önemi her geçen gün artmaktadır. Ayrıca ilimiz; milli ve ahlaki değerleri, insanının misafirperverliği ve kadirşinaslığı, üzerine konuşlandığı coğrafyanın armağanı olan hava, toprak ve su kalitesi ve iklimi gibi zengin ve kıymetli imkânlarıyla kısa ve orta vadede hak ettiği konuma gelecektir

Bu süreçte üniversitemiz, sahip olduğumuz en önemli kaynaklarımızdan biridir. Zira üniversiteler kentsel kalkınmayı ve gelişmeyi sağlayabilecek atılımları hızlandıran projeler yapan; işsizliği, bölgesel gelişmişlik farklarını asgariye indirebilecek, istihdamı artırabilecek projeler geliştiren; ilin özgün değerlerini kıymete dönüştürebilecek bilimsel çalışmalar yapan ve son kertede ülkesinin ve tüm insanlığın ilerlemesini sağlayabilecek yenilikçi ve vizyoner projeksiyonlar ortaya koyan temel aktörlerdir. Böylelikle üniversiteler, ülkemizin en kıymetli kaynağı olan gençlerimizin nitelikli insan gücüne dönüşme-

sinde buldukları şehirlerin gelişmesi, ilerlemesi, değişim ve dönüşümünde öncü bir role ve öneme sahiptir. Üniversite ve şehir bütünleşmesinden ortaya çıkabilecek sinerji, tüm bu faydaların yanı sıra başka türlü katma değerleri de üretme potansiyeli taşıması bakımından üzerinde hassasiyetle durduğumuz bir konudur.

Ülkemizin nüfusu neredeyse istikrarlı bir şekilde artarken ilimizde nüfus yıllara göre düşmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri ise göçtür. Üniversitemiz; ilimizde kişi başına düşen millî gelirin artırılması, bölgesel gelişmişlik farklarının asgariye indirilmesi, sosyal ve fiziksel altyapının tesisinde yenilikçi perspektifler geliştirilmesi yönünde fikirlerine önem verdiğimiz kurumların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra ilimizdeki sorunların tespit edilmesi, bu sorunlara nitelikli, doğru, ekonomik ve hızlı çözüm önerilerinin geliştirilmesi bakımından her türlü katkısını ve önerisini beklediğimiz ve önemseydiğimiz en güçlü değerlerimizden biridir.

Üniversite-şehir bütünleşmesinin çok kıymetli bir örneği olan ve bu sene üçüncüsü yayımlanan *Ardahan Değerlemeleri* kitap serisi, ilimizdeki sorunların tespit edilmesi, bu sorunlara ilişkin çözüm önerileri geliştirilmesi, yukarıda sözünü ettiğim ekonomik kaynakların ve kültürel değerlerin kıymete dönüştürülmesine yönelik bilimsel ve akademik yaklaşım geliştirmesi bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır. Editörlüğünü Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ hocamızın yaptığı kitap; ekonomiden sanata, edebiyattan yenilenebilir enerji kaynaklarına kadar ilimizin her türlü kaynak, imkân ve potansiyelini ele almakta ve değerlendirmektedir. Bu anlamda bizler de dâhil olmak üzere ilimize fayda sağlamak isteyen herkes için kaliteli, yenilikçi ve doğru tespitler içeren kitap için hocamızı kutluyoruz. İlin paydaşlarının ziyadesiyle faydalanacağını düşündüğümüz bu çalışmaya katkı sunan ülkemizin değişik üniversitelerinden bütün araştırmacılara, yazarlara teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Faruk Demir
Ardahan Belediye Başkanı

ÖN SÖZ

Ardahan Üniversitesi, Türkiye'nin en iyi kampüsü unvanına sahiptir. Aynı paralelde Ardahan'ın sosyokültürel, sosyoekonomik açıdan gelişiminde ve iktisadi kalkınmasında etkili hizmet vermektedir.

Ardahanlılar, çevreye duyarlı, kurumlara saygılı ve Üniversitesine sahip çıkan insanlardır.

Ardahan ili Türkiye'de nüfusuna oranla en fazla göç veren iller arasındadır. Bu göçün durması için Üniversiteden beklentilerimiz yüksektir. Ardahan'ın kalkınmasında kullanacağı potansiyel imkânlar da umut vericidir.

Ardahan'ın yerleşim olarak iki karakteristik özelliği var: Birincisi organik çevreye sahip olması, diğeri ise bir sınır ili olmasıdır. Her ikisi de ilin gelişmesi için değerlendirilmesi gereken fırsatlardır.

1. Dünyada organik tarım ve seracılık her geçen gün, önemi artan bir konudur. Günümüzde organik tarım ve seracılık, dünyada ekonomik getirisi yüksek ticari faaliyetler arasındadır. Organik et de aynı şekilde aranmaktadır. Kars ve Ardahan için Tarım Bakanlığı organik tarım üniteleri kurup organik tarımı desteklemeli ve halk organik tarıma teşvik etmelidir...

IFOAM (Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu) ve FIBL (Organik Tarım Araştırma Enstitüsü) araştırma sonuçlarına göre: *"Tamamlayıcı bazı faktörlerle birlikte organik tarım dünyayı doyurabilir. Hatta dünya nüfusunun beslenebilmesi için mevcut tarım arazilerinin yüzde 60'unda organik üretime geçilmesi yeterlidir."*

Organik tarım da aynen turizm gibi doğal imkânlar, iklim ve genç nüfusu itibarıyla Türkiye için potansiyel bir ekonomik imkândır. Hayvansal organik ürünler de bitkisel ürünler kadar önemli bir potansiyeldir.

Ardahan'da “**hayvansal organik ürünler organize sanayi bölgesi**” kurulabilir. Bu alana yakın bölgelerde, aynı zamanda besi organize sanayi bölgeleri de kurulabilir.

Besi bölgelerinde hayvan üretimi, hayvansal atıkların ortak değerlendirilmesi (biyogaz gibi) ortak yem bitkileri üretimi, ortak mera kullanımı, ortak süt sağma tesisleri kurulabilir.

Üretim ve pazarlama alanında ise süt ve süt ürünleri fabrikası kurulması, soğuk hava deposu, kalite kontrol amaçlı akredite laboratuvarı, organize süt-süt tozu ve peynir imalatı, ihracat ve iç pazarlama organik tarım alanında ikinci imkânı bal üretimidir. Ardahan'ın ekolojik koşulları organik bal üretimi için oldukça uygundur. Kafkas arısı verimlidir. Flora zengindir, sentetik kimyasalların kullanımını sınırlıdır.

Ardahan Üniversitesinin bu alanda bölgeye yararlı çalışmaları var ve bu çalışmalar devam etmektedir.

Tarım ve hayvancılıkta üretim ve pazarlama, kooperatif ortaklıklar şeklinde olursa sonuç alınacaktır. Ne var ki bizde kooperatifçilik kültürü gelişmemiştir. Söz gelimi organik bal üretiminde arıların pahalı beslenmesi yanında söz konusu kooperatifçiliğin zorlukları gibi handikaplar vardır. Ancak markalaşma gerçekleşirse kooperatifçiliğin fiyat avantajı, kredi kolaylığı, ortak pazarlama maliyetlerinin daha düşük olması gibi önemli avantajları bulunmaktadır. Bunun için de devletin el atması gerekiyor.

2. Geçmiş deneyimlerden serbest bölgeler, sınır ticareti ve sınır ticaret merkezlerinin iyi çalışmadığını biliyoruz. O zaman sınır ticaretini yeni bir yaklaşım içinde ele almamız gerekiyor: “**Sınır ticareti üretim ve ticaret serbest alanları**” kurmalıyız. Ardahan bunun için bir teşkil edebilir. Kurulacak bu alan prensip olarak aşağıdaki özelliklerde olabilir:

- Üretim ve toptan ve perakende satış yapılacak.
- Yerleşikler dışındaki satışlar için gümrüksüz alan olacak.
- Yalnızca yerli firmalar faaliyet gösterecek. (Yabancı firmaların serbest bölgelerde mahzurları görülmüştür.)
- Üretimde ara malı ve hammadde olarak yerli girdi kullanılacak. İçeriden sağlanan ara mal ve ham maddeden KDV alınmayacak.
- Bu alanları anonim şirket çalıştıracak. (Şirket, ticaret, sanayi ve ziraat odaları, esnaf ve sanatkar birlikleri, tarafından kurulacak.) Zararlı sayılan mallar dışında mal sınırlaması olmayacak.

Bu alanlara, serbest bölgelere tanınan mali ve idari teşviklerin uygun olanları sağlanabilir.

Çıldır Gölü uluslararası kano yarışları ve buz pateni yarışları için dünyadaki en elverişli dört gölden biridir. Kars- Ardahan ve Iğdır Kalkınma Vakfı olarak Çıldır Gölü'nü "Dünya Miras Listesi"ne dâhil etmek için UNESCO nezdinde çalışmalar yapmaktayız.

Ardahan Üniversitesi Vakfı, Rektör Prof. Dr. Mehmet BİBER başkanlığında üniversite odaklı hizmet yapan bir vakıftır. Bu vakfı desteklemek her Ardahanlının doğal görevidir.

Ardahan Değerlemeleri kitap serisi, bölge imkanlarının değerlendirilmesinde ve halkın bilinçlenmesinde etkili bir imkândır. Bu imkânı hazırlayan Rektör Prof. Dr. Mehmet BİBER'e ve Editör Doç. Dr. İhsan KURTBAŞ'a teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Esfender KORKMAZ
Kars, Ardahan, Iğdır Vakfı
Kurucu Başkanı

EDİTÖRDEN

Bir misyon tasviri...

Bilimsel çalışmalar, bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılarak herhangi bir konu, mesele veya sorunun incelenmesi ve araştırılması ile elde edilen analitik ve sistematik bilgilerdir. Burada temel amaç; bir meramın bir başkasına aktarılması, duyurulması, onun veya onların dikkatinin çekilmesidir. Bu perspektiften bakıldığında yenisini üretmek üzere öncekinden faydalanan bilim adamlarının gayretleri dışında mevzuyu politika ve uygulamaya dönüştürecek kesimlerin bilimsel yayınlara kulak kesilmediği, bilimsel yayınlara itibar göstermediği toplumlarda bilimsel çalışmalar bir bütün olarak amaçlarına hizmet edememiştir, demektir. Bu bağlamda yerel yöneticilerinden siyasetçilere, vatandaşan girişimcisine kadar her kesim, bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu raporlardan, sonuçlardan, tespitlerden ve önerilerden ziyadesiyle faydalanmalıdır. Bir kültür, bir varlık erdemi ve bir anlayış olarak bu yaklaşımın içselleştirilmediği toplumlarda ilerlemeci ve gelişmeci bir perspektif yakalanamaz.

...

doğruysa bu yargı

bu sonuç

bu çıkarsama¹

Ülkemizdeki bilimin içinde bulunduğu en önemli çıkmazlarından biri, bu demektir. Zira ülkemizde başta sosyal bilimler alanında olmak üzere bilimsel çalışmalar; kendi varsıllarımızdan, gerçeklerimizden ve örneklerimizden yola çıkılarak yapılmasına rağmen stratejik reel politikaları tam manasıyla etkile-

¹ İsmet Özel şiirinden birkaç mısra.

yememekte ve şekillendirememektedir. Sosyal ve siyasal politika, teknoloji, alt-yapı, inovasyon, girişimcilik, üretim ve pazarlama stratejileri gibi konulardaki mantık, ekseriyetle Batı toplumlarında yapıları yapmaya çalışmak üzerine konuşlandırılmıştır. Böylelikle ülkemizde milletimizin öz kaynaklarıyla yapılan bilimsel çalışmaların standardı ve kriteri; bir bilimsel çalışmanın yurt dışındaki bir dergide yayımlanıp yayımlanmadığı gibi görece başarı ölçütü olabilmektedir.

...

doğruysa bu yargı

bu sonuç

bu çıkarsama

gövdesi bu topraklarda olan büyük ve yetişmiş bir kitlenin, milletimizin öz kaynaklarıyla finanse ettiği kıymetli bilgileri, fikirleri ve emekleri, doğrudan başka toplumların kullanımına sunuluyor demektir. Elbette bilim evrenseldir ve bilimsel bilginin faydası indirgenemez. Burada ifade etmek istediğim şey; Zizek'in ifadesiyle konuya "yamuk bakabilmek", mevzuya bir nebze de bu perspektiften yaklaşabilmektedir. Bununla birlikte bütün dünyada gittikçe yerleşik olmaya başlayan böyle bir anlayışın, bilimin küresel eşitsizliğine hizmet ettiği de aşikârdır.

Bilimsel bilgiye sahip olma ve onun nimetlerinden faydalanma açısından bütün dünyada büyük ve kesif bir eşitsizlik söz konusudur. Daha da vahim olanı, oluşturulan sitemle kıt kanaat bilim üreten toplumların kaynakları bu zengin coğrafyaya akacak şekilde dizayn edilmiştir. Bu bağlamda ülkemizde üretilen ve millî bir kaynak olarak görülmesi gereken bilimsel çalışmaların, evvela öz yarara dönüşmesi yönünde yapısal politikaların hayata geçirilmesi faydalı olabilir. Ancak bu sürecin a priori hâli; üretilen bilimsel çalışmaların evrensel kriterlere ve standartlara uygun olduğu yayın politikası, yayın ilkeleri, değerler ve değerlendirme sisteminin koşullarının ulusal sınırlar içinde hazırlanmış olmasıdır.

Bu çerçevede *Ardahan Değerlemeleri* adlı projenin meramı, ülkemizin cevher noktalarından biri olan Ardahan ili; hedefi ise ortaya konulan bilimsel çalışmaların, ilin politika yapıcıları, karar alıcıları ve uygulayıcıları tarafından dikkate alınarak yörenin geleceğini şekillendirecek kaynaklardan biri olarak değer görmesidir. Bu bağlamda amacımız, evvela ve doğrudan ilimize ve ülkemize somut fayda sağlamaya yönelik çalışmalar yapmak olup kitabın açık misyonları şunlardır:

- Ardahan ilinin, ülkemizin kalkınmış mekânlarından biri olmasına vesile teşkil edecek, öncül akademik, bilimsel çalışmaları yapmak ve projenin her ça-

lışmayla oluşturacağı bilgi havuzunu kullanıcısının faydalanabileceği bir platforma dönüştürme, Böylelikle üniversite-şehir iş birliğinin yanında ve ötesinde üniversite-politika koordinasyonu tesis edebilmek

- İle ve bölgeye odaklanmak suretiyle şehrin dinamiklerini sürekli ve istikrarlı bir şekilde canlı tutmak

- Düzenli olarak yapılan bilimsel çalışmalarla elde edilen sistematik ve analitik bilgileri, ile ilgili karar alıcı ve uygulayıcı konumunda olan aktörlerin dikkatine ve kullanımına sunmak

- İlin sorunlarını tespit etmek ve bu sorunlara ilişkin doğru, ekonomik ve sürdürülebilir çözüm önerileri ortaya koymak

- İlin ekonomik, ticari, sosyal, kültürel ve siyasi kaynaklarını, imkânlarını ve potansiyellerini gün yüzüne çıkarmak

- İlin yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile somut ve soyut değerlerini akademik ve bilimsel açıdan işlemek

- İlin farklı yönlerini çeşitli boyutlarıyla ele alıp irdeleyerek zayıf ve güçlü yönlerini ortaya koymak, böylelikle ilin nevi şahsına münhasır özelliklerini ortaya çıkarmak, belirginleştirmek ve diri tutmak

- İle ilgili bilimsel bir envanter oluşturmak ve son kertede bu çalışmalarını bir külliyata dönüştürmek

- İlde üniversitemizin kuruluşundan itibaren bir hafıza oluşturmak ve sonrasında ile ilgili yapılacak her türlü çalışmaya karşılaştırma imkânı da sunabilecek kaynak oluşturmak

Bu duygu ve düşüncelerle her sene aynı titizlik ve hassasiyetle hazırlanan *Ardahan Değerlemeleri*, bu sene 3. sayısını yayımladı. Şunu ifade etmek isterim ki *Ardahan Değerlemeleri*'nin tüm sayılarında yer alan makalelerin tamamı kör hakemlik uygulamasına tabi tutuldu. Bu bağlamda kitaplarda yer alan makaleler, alanında uzman en az iki yazardan olumlu görüş alan çalışmalardır. Projede bir insicam sağlayabilmek adına her sayıda 21 bilimsel makale yayımlanmaktadır. Bu sayıda ülkemizin değişik üniversitelerinden 35 farklı yazarın daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış 21 özgün çalışması yer almıştır. Ayrıca kitaba, yine ülkemizin değişik üniversitelerinden 49 farklı akademisyen hakemlik yaparak katkıda bulunmuştur.

Öncelikle bu projeye değerli çalışmalarıyla destek veren yazarlarımıza, hakemlik yapmak suretiyle kıymetli katkılarını sunan hocalarımıza çok teşekkür ederiz. Bu sayı için yöremizin güzide değerlerinden biri olan, akademik kişiliği ile örnek aldığımız Prof. Dr. Esfender Korkmaz Hocam, ön söz yazma nezaketinde bulundu; kendisine teşekkürlerimizi sunuyoruz. Ardahan ili söz konusu olduğunda her türlü desteği verebileceğini söyleyerek bu sayının baskısı için katkı sağlayan Başkan Faruk Demir Bey'e ve Sayın Başkan'ın şahsında Ardahan Belediyesine teşekkürlerimizi sunarız. Hassaten üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Mehmet BİBER Hocamıza, teşekkürlerimizi arz ediyorum. Sayın Rektörümüz, meramı Ardahan olan proje ve çalışmalara özel bir değer verdiğini her koşulda vurgulayarak bizleri cesaretlendirdi, bilgi ve tecrübeyle yol gösterdi.

Daha önce ifade ettiğim üzere sizler bu sayıyı okurken bizler bir sonraki sayı için yollarda olacağız. Kitabın ilimize, ülkemize ve tüm insanlığa fayda getirmesini dilerim...

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM YAZARLARI	III
SUNUŞ	XI
ÖNSÖZ	XIV
ÖNSÖZ	XVII
EDİTÖRDEN	XXI

KISIM 1 ARDAHAN'IN SOSYOEKONOMİSİ

BÖLÜM 1 ARDAHAN İLİNİN SOSYOEKONOMİK YAPISI VE DURUM ANALİZİ İkincil Veriler Üzerinden Analitik-Sosyolojik Bir Analiz

Giriş	3
1. Ardahan İlinin Gelişmişlik Göstergeleri ve Sorun Analizi	6
2. Çalışmanın Metodolojisi	12
3. Ardahan'ın (Ekonomik-Beşerî-Siyasi-Fiziki) Yapı ve Durum Analizi	14
3.1. İlin Ekonomik Durum ve Ticari Yapı Analizi	14
3.1.1. Ticaret ve Ekonomi	14
3.1.2. Gelir ve Servet	18
3.1.3. Hayvancılık ve Arıcılık	22
3.1.4. Turizm	26
3.2. İlin Beşerî Yapı ve Sosyal Durum Analizi	29
3.2.1. Nüfus	29
3.2.2. Çalışma Hayatı ve Beşerî Sermaye	32
3.2.3. Eğitim	34

3.2.4. Sağlık	38
3.2.5. Göç.....	41
3.3. İlin Siyasi Durum ve Kültürel Yapı Analizi	45
3.3.1. Sosyokültürel Yaşam	45
3.3.2. Güvenlik	48
3.3.3. Sivil Toplum.....	49
3.4. İlin Fiziki Durum ve Donatsal Yapı Analizi.....	52
3.4.1. Ulaşım ve Bütünleşik Ağ	52
3.4.2. Çevre ve Altyapı.....	55
3.4.3. Konut.....	60
Sonuç.....	62
Kaynakça	72

BÖLÜM 2

ARDAHAN İLİNDE GÖÇ VE SAĞLIK

Giriş	75
1. Göç Kavramı.....	77
2. Göç Nedenleri	79
3. Göç Türleri.....	81
4. Ardahan İli Göç Analizi	82
4.1. Ardahan ve Doğu Anadolu Bölgesi İllerinin Aldığı ve Verdiği Göçler ile Net Göç Hızları..	85
4.2. Ardahan İlinin Yıllara Göre Aldığı ve Verdiği Göçler ile Net Göç Hızları	85
5. Göç ve Sağlık	88
5.1. Göçün Aile ve Bireyler Üzerinde Etkisi	89
5.2. Göç ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)	90
Sonuç.....	92
Kaynakça	95

BÖLÜM 3

ARDAHAN İLİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE KAYIT DIŞI İSTİHDAM ENDİŞE DÜZEYİNİN ARAŞTIRILMASI

Giriş	99
1. Kayıt Dışı İstihdam Kavramı.....	100
2. Kayıt Dışı İstihdamın Nedenleri.....	101
3. Tarım Sektöründe Kayıt Dışı İstihdam	103

4. Materyal ve Metot	104
5. Bulgular ve Tartışma	104
Kaynakça	113

BÖLÜM 4
ARDAHAN'IN EKOİRİŞİMCİLİK
POTANSİYELİ

Giriş	115
1. Girişimci ve Girişimcilik Kavramları	116
1.1. Girişimciliğin Önemi	118
2. Ekogirişimcilik	119
2.1. Ekogirişimciliğin Özellikleri	122
2.2. Ekogirişimcilik Türleri.....	123
2.3. Ekogirişimciliğin İtici Güçleri	125
3. Ardahan'ın Ekogirişimcilik Alanları	126
3.1. Yayla Turizmi ve Ekogirişimcilik.....	127
3.2. Göl Turizmi ve Ekogirişimcilik	128
3.3. Kış/ Dağ Sporları ve Ekogirişimcilik.....	128
3.4. Endemik Bitki Çeşitliliği ve Ekogirişimcilik	129
3.5. Festivaller, Şenlikler ve Ekogirişimcilik	130
3.6. Gastronomi Turizmi ve Ekogirişimcilik	131
3.7. Yaban Hayatı ve Ekogirişimcilik	132
3.8. Ardahan ve Posof Belediyesinin Bungalov Ev Projesi ve Ekogirişimcilik	133
3.9. Yöresel El Sanatları ve Ekogirişimcilik.....	133
3.10. Yöresel Meyve Sebze Türleri ve Ekogirişimcilik	134
3.11. Tarım ve Hayvancılık ve Ekogirişimcilik	135
3.12. Ekogirişimcilikte Ardahan Üniversitesinin Rolü	136
5. Ardahan'ın Ekogirişimcilik Potansiyeline İlişkin Fütz Analizi.....	137
Sonuç.....	138
Kaynakça	140

BÖLÜM 5
ARDAHAN İLİ İÇİN ÖZEL OKUL TALEP VE BEKLENTİLERİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK
BİR PAZAR ARAŞTIRMASI

Giriş	143
1. Ardahan İlinin Genel Durumu ve Eğitim Öğretim Profili	144
2. Özel Okul Talep ve Beklentilerine Yönelik Bir Araştırma	145
2.1. Literatür	145
2.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	148
2.3. Araştırma Yöntemi	148
2.4. Bulgular	149
2.4.1. Özel Okul Talebine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler	149
2.4.2. Özel Okul Talebine İlişkin Alluvial Gösterimler	154
2.4.3. Özel Okuldan Beklentilerine Yönelik Gösterimler	159
3. Sonuç ve Değerlendirme	162
4. Öneriler	163
Kaynakça	165

KISIM 2
ARDAHAN'IN TARİH, EDEBİYAT VE KÜLTÜRÜ

BÖLÜM 1
ORTA ÇAĞ'DA ARDAHAN

Giriş	169
1. 9. Yüzyıla Kadar Ardahan	172
2. 9-10. Yüzyıllarda Ardahan	177
3. 11. Yüzyılda Ardahan	179
4. 12. Yüzyılda Ardahan	183
5. 13.-14. Yüzyıllarda Ardahan	185
Sonuç	192
Kaynakça	194

BÖLÜM 2
THE TIMES GAZETESİNE GÖRE ARDAHAN
(1914-1927)

Giriş	197
1. Birinci Dünya Savaşı Dönemi (1914-1918).....	198
2. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem (1919-1927).....	207
Sonuç.....	212
Kaynakça	214
Ekler	216

BÖLÜM 3
DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ (TÜRK DİPLOMATİK ARŞİVİ) KAYITLARINA GÖRE
SOVYETLERİN TÜRKİYE'DEN ARDAHAN, KARS VE ÇEVRESİNE YÖNELİK TOPRAK
TALEPLERİ (1945-1946)

Giriş	221
1. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Talepleri	222
2. Dışişleri Bakanlığının Kayıtlarında Sovyet Rusya'nın Talepleri Karşısındaki Diplomasi Faaliyetleri	225
2.1. Türk Diplomatların Resmi ve Gayriresmî Temasları.....	225
2.2. Türk Dışişleri Bakanlığı Tarafından Kitle İletişim Araçlarının Takibi	229
2.2.1. Dünya Radyolarının Takibi	229
2.2.3. Yabancı Basında Yapılan Haberler/Yayınlar ve Türk Diplomatların Faaliyetleri ...	231
Sonuç.....	237
Kaynakça	238
EKLER (Belge Örnekleri)	240

BÖLÜM 4
YAKACAKTAN ORMANA, HAYVANCILIKTAN YAYLAYA: 1940'LI YILLARDA ARDAHAN'DA
DEVLET'E BAKMAK

Giriş	243
1. İlden İlçeye Ardahan.....	245
2. On Beşinci Yıldaki Parlak Tablonun Ardına Bakmak.....	249
3. Hayvancılığın Felaket Yılı ve Ötesi	252
3.1. Kronikleşmiş Yayla Meselesi	258
4. Karakış, Yakacak ve Yok Olan Ormanlar	261

Sonuç.....	266
Kaynakça	269

BÖLÜM 5

ÂŞIK ŞENLİK VE ŞİİRLERİNDE DEĞERLER

Giriş	273
1. Âşık Şenlik	274
2. Çalışmanın Metodolojisi	278
3. Bulgular.....	282
3.1. Eserlerde Tespit Edilen Değerler	282
3.2. Tespit Edilen Değerlerin Sıklık Frekansları	290
Sonuç ve Tartışma	296
Kaynakça	298

KISIM 3

ARDAHAN'DA TARIM VE HAYVANCILIK

BÖLÜM 1

ARDAHAN İLİNDE ORGANİK, KONVANSİYONEL

TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜ

Giriş	303
1. Ardahan İlinin Tarihsel Tanıtımı	304
2. TRA2 ve Ardahan: Genel Değerlendirme	305
2.1. Sosyal Yapı, Nüfus ve Göç.....	305
2.2. TRA2 Bölgesinde Örgütlülük.....	305
2.2.1. Tarım Sektöründe Kurumsal Kaynaklar ve Örgütlenme	305
2.2.2. İş Gücü ve İstihdam Yapısı	306
3. Tarım ve Hayvancılık Sektörleri	306
3.1. Tarım İşletmelerinin Yapısı.....	307
4. Bitkisel Üretim	307
4.1. Meyve Üretimi	308
4.2. Sebze Üretimi	308
4.3. Tarla Ürünleri	309
5. Kuzey Doğu Anadolu ve Ardahan'da Hayvancılık.....	310
5.1. Büyükbaş Hayvancılık	311

5.2. Küçükbaş Hayvancılık.....	313
5.3. Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve Organik Tarım.....	314
5.3.1. Arıcılık.....	315
6. TRAZ Bölgesinde ve Ardahan'da Organik Tarım.....	316
6.1. Bölge - Ardahan, Organik Tarım Potansiyeli ve Geliştirme Olanakları.....	316
6.2. Bölgede Organik Tarımının Sorunları.....	319
6.3. Öneriler: Ardahan Ticaret ve Sanayi Odasının (ATSO) Bulgu ve Önerileri.....	320
7. Ardahan ve Türkiye.....	322
Sonuç ve Öneriler.....	327
Kaynakça.....	329

BÖLÜM 2

ARDAHAN İLİNDEKİ KAZ YETİŞTİRİCİLİĞİNİN DURUMU

Giriş.....	331
1. Dünya'da Kaz Varlığı.....	332
2. Türkiye'de Kaz Varlığı.....	334
2.1. Ardahan İli Kaz Varlığı.....	336
2.2. Ardahan'da Kazlardan Elde Edilen Ürünlerin Değerlendirilmesi.....	338
2.3. Ardahan İlindeki Kaz Yetiştiriciliğinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri.....	339
Sonuç.....	341
Kaynakça.....	342

BÖLÜM 3

ARDAHAN BALININ FİZİKSEL VE KİMYASAL ÖZELLİKLERİ

Giriş.....	345
1. Balın Kimyasal Bileşimi.....	347
1.1. Şekerler.....	347
1.2. Proteinler.....	348
1.3. Organik Asitler.....	349
1.4. Vitaminler.....	349
1.5. Mineraller.....	349
2. Materyal ve Metot.....	350
2.1. Materyal.....	350
2.2. Yöntem.....	350
2.2.1. Nem Tayini.....	350

2.2.2. Serbest Asitlik Tayini.....	350
2.2.3. Elektriksel İletkenlik Ölçümü	350
2.2.4. C4 ve C13 Analizleri	351
2.2.5. Şeker Analizi.....	351
2.2.6. Diastaz Sayısı Tayini.....	351
2.2.7. Prolin Miktarı Tayini	351
2.2.8. Hidroksi Metil Furfural (HMF) Tayini.....	351
3. Araştırma Bulguları ve Tartışma.....	352
3.1. Nem Tayini	352
3.2. Serbest Asitlik	353
3.3. Elektriksel İletkenlik	354
3.4. C4 ve C13 Analizleri.....	355
3.5. Şeker Analizi.....	355
3.6. Diastaz Sayısı	357
3.7. Prolin Miktarı.....	358
3.8. HMF Miktarı	360
3.9. Naftalin Miktarı Tayini	361
Sonuç.....	362
Kaynakça	363

BÖLÜM 4

2010-2021 YILLARI ARASINDA ARDAHAN YÖRESİNDEKİ RUMİNANTLARDA GÖRÜLEN ÖNEMLİ BAKTERİYEL VE VİRAL HASTALIKLAR

Giriş	367
1. Ardahan Yöresinde Görülen Önemli Bakteriyel Hastalıklar	368
1.1. Brusellozis (Brucellosis).....	368
1.1.1. Türkiye’de Brusellozis	369
1.1.2. Ardahan’da Brusellozis	369
1.2. Şarbon (ANTHRAX)	371
1.2.1. Türkiye’de Şarbon	371
1.2.2. Ardahan’da Şarbon.....	372
2. Ardahan Yöresinde Görülen Önemli Viral Hastalıklar.....	373
2.1. Şap Hastalığı (Foot and Mouth Disease-Fmd)	373
2.1.1. Türkiye Şap Hastalığı.....	374

2.1.2. Ardahan'da Şap Hastalığı	376
2.2. Koyun ve Keçi Çiçeği (Sheep and Goat Pox Virus)	375
2.2.1. Türkiye'de ve Ardahan'da Koyun ve Keçi Çiçeği	377
Sonuç	377
Kaynakça	378

BÖLÜM 5

ARDAHAN İLİNDE KOYUN YETİŞTİRİCİLİĞİ VE KOYUNLARIN BAZI ÖNEMLİ HASTALIKLARI

Giriş	381
1. Türkiye'de Koyun Yetiştiriciliği	383
2. Ardahan'da Koyun Yetiştiriciliği	384
3. Bazı Önemli Hastalıklar	387
3.1. Koyunlarda Şap Hastalığı	387
3.2. Koyunlarda Bruselloz Hastalığı	388
3.3. Koyunlarda Enterotoksemi	390
3.4. Koyun-Keçi Vebası (Peste des Petits Ruminants-PPR)	394
3.5. Koyun Çiçek Hastalığı	395
Sonuç	397
Kaynakça	399

KISIM 4

ARDAHAN'IN COĞRAFYA VE TURİZMİ

BÖLÜM 1

ARDAHAN İLİNDE APİ TURİZMİN KIRSAL TURİZM PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK AMPİRİK BİR ANALİZ

Giriş	405
1. Api Turizme Kavramsal Bakış	407
2. Materyal ve Metot	409
2.1. Araştırma Sahası	409
2.2. Yöntem ve Analizler	411
2.2.1. SWOT Analizi	412
2.2.2. Bulanık AHS	412
3. Bulgular	417

Bulguların Tartışılması ve Sonuç	423
Kaynakça	427
Ekler	430

BÖLÜM 2

ARDAHAN'IN KLİMATİK ÖZELLİKLERİNİN SEKTÖREL İKLİM İNDİSLERİ VE GELECEK YILLARA YÖNELİK PROJEKSİYONLAR İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Giriş	435
1. Ardahan'ın Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri.....	437
2. Araştırmanın Metodu ve Kapsamı	438
2.1. Yöntem	438
2.2. Amaç ve Kapsam	441
3. Bulgular.....	441
3.1. Ardahan'ın Klimatik Özellikleri.....	441
3.2. Ardahan'ın Sıcaklık Projeksiyonları	445
3.3. Ardahan'ın Yağış Projeksiyonları.....	446
3.4. Ardahan'ın İklim İndisleri	447
3.4.1. Ardahan'ın Sıcaklık Göstergeleri	447
3.5. Ardahan'ın Yağış Göstergeleri.....	453
3.6. Nemlilik Göstergeleri	454
3.7. Ardahan'ın Klimatik Konfor Göstergeleri.....	456
3.8. Ardahan'ın Vejetasyon Göstergeleri.....	458
Sonuç.....	460
Kaynakça	462

BÖLÜM 3

ARDAHAN İLİ İHTİYOFANASI

Giriş	463
1. Bulgular.....	466
1.1. Ardahan'da Dağılım Gösteren Balık Türleri.....	466
1.1.1. <i>Acanthobrama Microlepis</i> De Filippi, 1863.....	470
1.1.2. <i>Alburnoides Eichwaldii</i> de Filippi, 1863.....	470
1.1.3. <i>Alburnus Filippi</i> Kessler, 1877	471
1.1.4. <i>Barbus Cyri</i> de Filippi, 1865.....	472
1.1.5. <i>Capoeta Capoeta</i> Guldenstädt, 1773.....	472

1.1.6. <i>Carassius Gibelio</i> Bloch, 1782.....	473
1.1.7. <i>Coregonus Albula</i> Linnaeus, 1758	474
1.1.8. <i>Cyprinus Carpio</i> Linnaeus, 1758	475
1.1.9. <i>Chondrostoma Cyri</i> Kessler, 1877.....	476
1.1.10. <i>Leucalburnus Satunini</i> (Berg, 1910)	476
1.1.11. <i>Leuciscus Aspius</i> (Linnaeus, 1758)	477
1.1.12. <i>Luciobarbus Capito</i> (Güldenstädt, 1773)	478
1.1.13. <i>Luciobarbus Mursa</i> (Güldenstädt, 1773)	478
1.1.14. <i>Oxynoemacheilus Brandtii</i> Kessler, 1877	479
1.1.15. <i>Oxynoemacheilus Veyselorum</i> Çiçek, Eagderi & Sungur, 2018	480
1.1.16. <i>Oxynoemacheilus Cyri</i> (Berg, 1910)	480
1.1.17. <i>Ponticola Cyrius</i> (Kessler, 1874).....	481
1.1.18. <i>Pseudorasbora Parva</i> Temminck & Schlegel, 1846	482
1.1.19. <i>Romanogobio Macropterus</i> (Kamensky, 1901)	483
1.1.20. <i>Sabanejewia Aurata</i> (De Filippi, 1863).....	483
1.1.21. <i>Salmo Caspius</i> Kessler, 1877	484
1.1.22. <i>Squalius Agdamicus</i> Kamensky, 1901	484
1.1.23. <i>Squalius Turcicus</i> de Filippi, 1865	485
2. Sonuçlar	485
2.1. Ardahan İlinde Tespit Edilen Balık Türlerinin Koruma Statüleri ve Tehditler.....	486
2.2. Ardahan İlinde Dağılım Gösteren Yabancı Balık Türleri	487
Teşekkür	487
Kaynakça	488

BÖLÜM 4

ARDAHAN'IN İÇME SUYU KALİTESİ

Giriş	489
1. Ağır Metal Analiz Sonuçları	492
2. Su Tüketim Anket Sonuçları	504
Sonuç	509
Teşekkür	510
Kaynakça	510

KISIM 5
ARDAHAN'DA YENİLENEBİLİR ENERJİ

BÖLÜM 1
ARDAHAN'DA KÜÇÜK ÖLÇEKLİ HİBRİT ENERJİ YATIRIMI İÇİN FİZİBİLİTE
ÇALIŞMASI

Giriş	513
1. Optimal Hibrit Enerji Sistemi	516
1.1. Hibrit Sistem Konfigürasyonu ve Araştırma Prosedürü	517
1.2. Güvenilirlik Modellemesi.....	521
2. Ardahan İli İçin Güneş/Hidroelektrik Enerjisi Potansiyelinin Belirlenmesi	522
Tartışma ve Sonuçlar	526
Referanslar.....	528

BÖLÜM 2
ARDAHAN'DAKİ ELEKTRİKLİ ARAÇLARIN ENERJİ SARFIYATINI ÇILDIR RÜZGÂR ENERJİSİ
İLE KARŞILAMA POTANSİYELİ

Giriş	531
1. Elektrikli Araçlar ve Rüzgâr Enerjisi Üreticisinin Ortak Çalışması	535
2. Rüzgâr Hızı Verilerinin Analiz Sonuçları ve Elektrikli Araç Yakıt Tahmini	538
Sonuçlar.....	541
Kaynakça	545